

ARCHAEOLOGIA BELGICA

197

G. DE BOE

DE ROMEINSE VICUS OP DE
STEENBERG TE GROBBENDONK

Voorwoord door J. MERTENS

BRUSSEL

1977

DES MUSEES
R OPHOUWINGEN

ARCHAEOLOGIA BELGICA

197

DE ROMEINSE VICUS OP DE STEENBERG
TE GROBBENDONK

ARCHAEOLOGIA BELGICA

Dir. Dr. H. Roosens

Studies en verslagen uitgegeven door de
Nationale Dienst voor Opgravingen
Jubelpark 1
1040 Brussel

Études et rapports édités par le
Service national des Fouilles
Parc du Cinquantenaire 1
1040 Bruxelles

© Nationale Dienst voor Opgravingen

D/1977/0405/6

ARCHAEOLOGIA BELGICA

197

G. DE BOE

DE ROMEINSE VICUS OP DE STEENBERG TE GROBBENDONK

Voorwoord door J. MERTENS

BRUSSEL

1977

VOORWOORD

« Het is een nog steeds algemeen verspreide mening als zouden de Kempen in de Romeinse tijd een woest en onbewoond gebied zijn geweest; graag past men op deze streek de beschrijving toe van Caesar waar deze de woonplaatsen van Menapiërs en Morienen afschildert als een land van water, bos en ven. Deze opvatting schijnt ons nochtans overdreven... Voorzeker is de Kempen gedurende de eerste eeuwen van onze tijdrekening geen centrum van beschaving geweest; doch de dichte bevolking die we hier gedurende de vóór-Romeinse periode kunnen vaststellen en waarvan de talrijke urnengrafvelden getuigen, kan zomaar niet ineens door de Romeinse bezetting zijn weggevaagd... Studies en opgravingen uit de laatste jaren hebben aangetoond dat de Kempen gedurende de Romeinse periode geen *terra incognita* waren. »

Met deze woorden leidden wij in 1961 het verslag over de vondst van een Romeins graf te Grobbendonk in. Het wees op het bestaan van een belangrijke nederzetting op de plaats genaamd « Steenberg », waarvan wij de betekenis voor de Romeinse bewoning in de Kempen toen geenszins konden vermoeden. Nadat nog regelmatig vondsten gemeld en opgravingen ondernomen werden, voornamelijk door de Antwerpse Vereniging voor Grot- en Bodemonderzoek, kon de Nationale Dienst voor Opgravingen van 14 december 1971 tot 21 januari 1972, van 28 februari tot 29 september 1972 en van 2 april tot 6 juli 1973 een systematisch onderzoek op grotere schaal uitvoeren. Aan de resultaten van dit onderzoek is dit eerste verslag gewijd.

Wij wensen juffrouw H. Remy en de heren G. De Boe, J. Gyselinck, F. Meex, W. Thyssen, L. Van Impe, R. Vanschoubroek en A. Willems, allen leden van het wetenschappelijk en technisch personeel van de Nationale Dienst voor Opgravingen, voor hun kostbare medewerking te danken. De heer G. De Boe, die met de dagelijkse leiding van deze ploeg belast was, zorgde voor de uitwerking van de resultaten en de opstelling van dit verslag.

Met de auteur betuigen wij verder onze erkentelijkheid aan de heer M. Vanderhoeven voor de studie van de terra sigillata, die binnenkort in een afzonderlijke bijdrage zal verschijnen, aan wijlen de heer M. Thirion voor de determinatie van de munten en aan Dr. P. Janssens voor inlichtingen over de opgravingen van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek.

Tenslotte, doch niet in het minst, danken wij de directie van de N.V. FRIMA, die bereidwillig het onderzoek op de door haar beheerde

VOORWOORD

terreinen toeliet, en de heer J. Van Dijk, voormalig gemeentesekretaris, voor zijn kostbare steun en medewerking.

De resultaten van deze opgravingen tonen aan dat Grobbendonk een unieke gelegenheid biedt om op grote schaal een inheemse nederzetting en Romeins dorp in het noorden van ons land systematisch te onderzoeken. Wij drukken hier dan ook de wens uit dat de opzoekingen op de aanpalende percelen zouden kunnen voortgezet worden.

J. MERTENS

INLEIDING

Het bestaan van een Romeinse nederzetting te Grobbendonk is reeds van oudsher bekend. In de XVIe eeuw werden munten (*eo loco effossa*) vermeld in de verzameling van G. Schetz op het plaatselijk kasteel (1). Rond dezelfde tijd is er in de literatuur ook sprake van « geldstukken, lijkbussen en afgodenbeelden die zoo schoon waren en zoo goed bewaard, dat zij alles wat men in soortgelijke dingen te dien tijde in België bezat, overtroffen » (2). Deze nederzetting kan gesitueerd worden op de lage heuvelrug (hoogte 15 m) die zich ten noorden van de dorpskom in O-W richting uitstrekt en zich 7 tot 8 m boven de Netevallei verheft (fig. 1,1). Wegens de aanwezigheid van puin kreeg deze heuvel de karakteristieke benaming « Steenberg ».

Over het juiste karakter van deze nederzetting liepen de meningen sterk uiteen. Nu eens is er sprake van een *castrum* of *castellum*, dan van een stad. Pannen, hypocausttegels en ander bouw materiaal werden in 1909 verkeerdelijk aan een Romeinse villa toegeschreven (3). Ondanks regelmatige vondsten (4) trok het site weinig aandacht tot wanneer J. Mertens in 1957 de kapel van « Ouwen » (fig. 1,6) aan een archeologisch onderzoek onderwierp en er onder de resten van de gotische en romaanse kerk een houten bedehuis en enkele merovingische graven aantrof (5). Toen werd hem de vondst gemeld van 22 stuks aardewerk en een glazen traanflesje die mogelijk tot het grafmobiel van een tumulus van het einde van de IIe of het begin van de IIIe eeuw behoorden (6).

Na de opgraving van het Merovingisch grafveld aan de Fl. Primsstraat (fig. 1,5) (7), onderzocht de Antwerpse Vereniging voor Bodemonderzoek in 1962 het terrein naast de « tumulus » op het Kerke-

---

(1) J. GOROPHUS BECANUS, *Origines Antwerpianæ sive Cimmeriorum Becceselana*, Antwerpen, 1569, I, 42.

(2) P. J. GOETSCHALCKX, *Geschiedenis van Grobbendonk I*, Hoogstraten, 1897, 2 vv.

(3) L. STROOBANT, *Découverte d'une villa romaine à Grobbendonck (Anvers)*, in *Bull. Acad. d'Archéol. de Belgique* 1909, 67-74.

(4) Voor een volledige bibliografie over Grobbendonk verwijzen wij naar M. BAUWENS-LESENNE, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in de provincie Antwerpen*, Brussel, 1965, 54-64.

(5) J. MERTENS, *Grobbendonk*, in *L'Ant. Class.* XXVII, 1958, Archeol. 1, 131.

(6) J. MERTENS, *Gallo-Romeins graf uit Grobbendonk*, in *Scrinium Lovaniense. Mélanges historiques E. Van Cauwenbergh*, 1961, 136-149 (*Archaeol. Belgica* 53).

(7) P. JANSENS, *Het Merovingisch grafveld van Grobbendonk*, in *Noordgouw IV*, 1964, 49-96.

veld en vond er enkele arme crematiegraven uit de IIe-IIIe eeuw (fig. 1,3) (8). Daarna richtte zij haar aandacht op de nederzetting van de Steenberg, waar sinds 1962 bijna jaarlijks opzoekingen werden verricht, hoofdzakelijk op de percelen van wijk A, 383/a en wijk B, 211/e en g (pl. I) (9). Naast afvalkuilen, waterputten en een pottenbakkersoven kwamen daarbij sporen van hout- en steenbouw aan het licht. Behalve een deel van de terra sigillata (10) en enkele sondagevondsten (11) zijn de resultaten van deze opgravingen nog niet gepubliceerd. Sporadisch werden eveneens enkele opzoekingen verricht door de V.V.V. Nete en Aa in het oostelijk deel van de nederzetting (perceel wijk B, 212) en op het oostelijk grafveld (fig. 1,4 en pl. I) (12).

Het karakter van deze nederzetting bleef echter nog zeer onduidelijk tot wanneer de Nationale Dienst voor Opgravingen in 1971-1973 een oppervlakte van ongeveer 1,5 hectaar kon onderzoeken in de noordwestelijke sector van de Steenberg (percelen wijk B nr 200 en 201 b) (fig. 1,2 en pl. I) (13). Wegens een aanplanting van Canadabomen konden in noordelijke sector slechts verspreide sleuven uitgegraven worden. In het zuidelijk deel werden daarentegen grote vlakken vrijgelegd. De opeenvolging van twee hoofdperiodes in de bewoning van het site, eerst in houtbouw en daarna in steenbouw, werd hier bevestigd.

Ondanks de zeer ingewikkelde concentratie van grondsporen is de algemene stratigrafie van het site vrij eenvoudig. Onder de bovenlaag van 20 tot 50 cm bedekt een 20 tot 45 cm dikke puinlaag alle archeologische resten. Plaatselijk hebben ijzerconcreties zich onderaan als limoniet afgezet. Onmiddellijk onder het puin zijn de funderingen en negatieve muren van de steenbouw duidelijk zichtbaar in het uitgeleegde zand. Op dit niveau blijven de sporen van houtbouw daarentegen nog vaag. Deze zijn pas 10 tot 50 cm lager in het gele zand scherp afgelijnd. Een kleisubstraat ligt op een diepte van 2,30 m of meer en

(8) P. JANSSENS, *Het Gallo-Romeins grafveldje van Grobbendonk*, in *Noordgouw VI*, 1966, 53-71 (*Archaeol. Belgica* 93).

(9) P. JANSSENS, *Grobbendonk*, in *Archeologie* 1962, 66; 1966, 11 en 61-63; 1969, 97.

(10) H. THOEN, *De terra sigillata van Grobbendonk*, in *Noordgouw VII*, 1967, 105-160 (*Studia Historica Gandensia* 71).

(11) P. JANSSENS en H. VAN CROMBRUGGEN, *Gallo-Romeinse sondagevondsten te Grobbendonk*, in *Hades VII*, 1968, nr. 21, 3-40.

(12) G. DE MAEYER, *Gallo-Romeinse bewoningssporen te Grobbendonk*, in *Archeogro I*, Grobbendonk, 1966; ID., *Sprokkelen uit het verleden*, Grobbendonk, 1968.

(13) J. MERTENS — G. DE BOE, *Grobbendonk*, in *Archeologie* 1972, 23-24 en 80-81; 1973, 23-24; G. DE BOE, *Un exemple de vicus (?) belge: Grobbendonk*, in *Actes du Colloque Le vicus gallo-romain ENS 14-15 juin 1975, Caesardunum* 11, 1976, 9-17.

bedekt de tertiaire lemige zanden (Diestiaan).

Dit eerste verslag wil een algemeen beeld van de resultaten der opgravingen in 1971-1973 ophangen. Daarin komt vooral de steenbouwfase aan bod. De houtbouwfase zullen wij later nog meer in detail behandelen, terwijl het gevonden materiaal in afzonderlijke bijdragen zal gepubliceerd worden. Vooraleer tot dit verslag over te gaan, wensen wij Prof. Dr. J. Mertens voor zijn leiding en raadgevingen oprecht te danken.

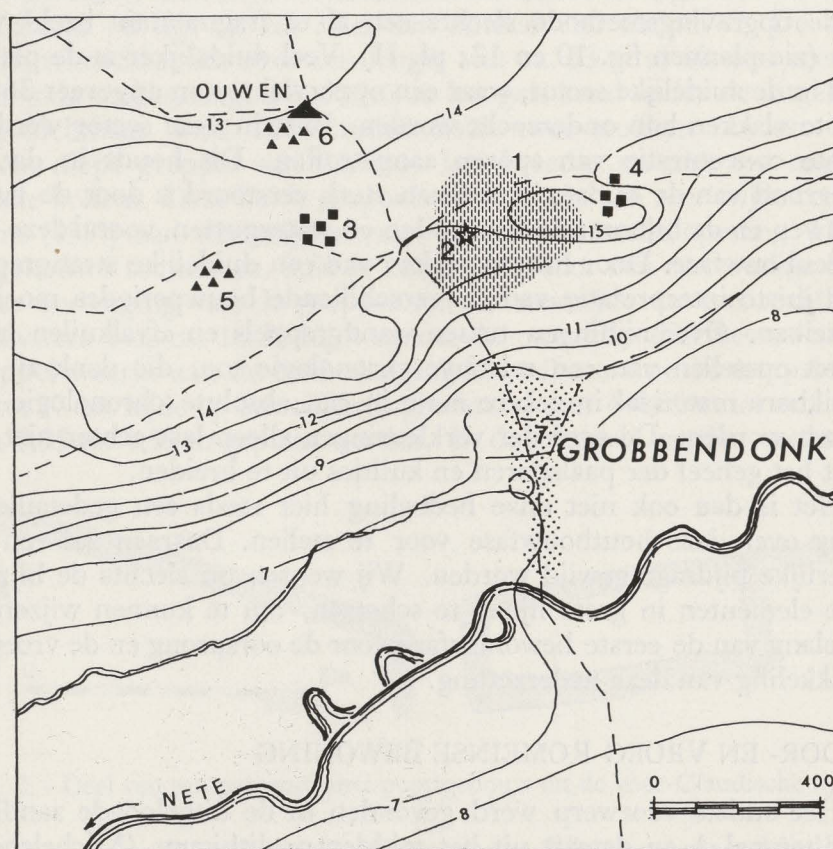

Fig. 1. - Kaart van de archeologische sites te Grobbendonk.

- 1-2 Romeinse nederzetting.
  - 3-4 Romeinse grafvelden.
  - 5 Merovingisch grafveld.
  - 6 Merovingische graven en kerk van Ouwen.
  - 7 Huidige dorpskern.
- (naar J. Mertens)

DE HOUTBOUWFASE

Het is geen gemakkelijke opdracht in de wirwar van honderden wandgreppels, paalsporen, kuilen en waterputten een duidelijke plattegrond van de houtbouwfase van deze nederzetting te herkennen en, nog in mindere mate, de verschillende opeenvolgende periodes in deze houtbouw van elkaar te onderscheiden. Dit is praktisch totaal onmogelijk in de noordelijke sector, waar de door terreinomstandigheden opgelegde opgravingsmethode slechts een al te fragmentair beeld verschaft (zie plannen fig. 10 en 12; pl. II). Veel duidelijker is de plattegrond in de zuidelijke sector, waar een oppervlakte van ongeveer 36 are in grote vlakken kon onderzocht worden. Juist in deze sector werd de grootste concentratie van sporen aangetroffen. Dit houdt in dat de plattegrond van de oudste bouwfasen sterk verstoord is door de latere gebouwen en de bijhorende afvalkuilen en waterputten, vooral deze van de steenbouwfase. Door het ontbreken van een duidelijke stratigraphie is een juiste interpretatie van de verschillende bouwperiodes moeilijk te bereiken. Oversnijdingen tussen wandgreppels en afvalkuilen laten wel het opstellen van een relatieve chronologie toe, die dank zij het beschikbare materiaal in zekere mate in een absolute chronologie kan omgezet worden. De aard der verkleuringen alleen laat echter niet toe dit tot het geheel der paalsporen en kuiltjes uit te breiden.

Het is dan ook niet onze bedoeling hier reeds een gedetailleerd verslag over deze houtbouwfase voor te stellen. Daaraan zal een afzonderlijke bijdrage gewijd worden. Wij wensen nu slechts de bijzonderste elementen in grote lijnen te schetsen, om te kunnen wijzen op het belang van de eerste bewoningsfase voor de oorsprong en de vroegste ontwikkeling van deze nederzetting.

1. VOOR- EN VROEG-ROMEINSE BEWONING

Het oudste voorwerp werd gevonden in de uitgeloogde zandlaag onder tempel A en dateert uit het midden-neolithicum (Michelsbergcultuur?). Het betreft het distale gedeelte (L. 8,7 cm; br. 3,4 cm) van een dolk, vervaardigd uit een kling met driehoekige doorsnede en asymmetrische punt. Op het dorsale vlak zijn beide boorden met schuine retouches bewerkt. Het centrale vlak is effen gehouden. Het grijze vuursteen is vermoedelijk uit de mijnen van Spiennes afkomstig.

Als vóór-Romeinse vondsten zijn verder nog scherven van een twaalfstal stuks aardewerk te vermelden, die in de vroege ijzertijd kunnen

gedateerd worden. De meeste zijn afkomstig uit vier kuilen: een aan de westzijde van tempel A, een onder tempel B en twee op ca. 19 m ten Z.O. van tempel C. De kleine urne in de kuil onder tempel B was vergezeld van enkele crematieresten, zodat hier de aanwezigheid van een urnengraf mag verondersteld worden. Het is niet onmogelijk dat een klein deel der paalsporen, vooral deze die zich als een vage grijze verkleuring aftekenden, tot dezelfde periode zouden behoren. Bij gebrek aan materiaal is een datering van deze vermoedelijk oudste sporen, waarin geen plattegrond kan herkend worden, totaal onmogelijk.

De eerste duidelijk te herkennen structuur is ongeveer O.-W. georiënteerd en ligt op ca. 34 m ten zuiden van tempel C. De sporen ervan tekenden zich over een lengte van ca. 33 m af als een zeer vage grijs-gele verkleuring, die slechts in het gele zand onder de uitgelooogde laag zichtbaar werd. Men onderscheidt twee stukken van een 10 tot 30 cm diepe greppel van 0,65 tot 1 m breedte en met een nagenoeg vlakke bodem. Deze beide greppels verlopen in een zeer wijde trechtervorm (159°) aan weerszijden van een ca. 4 m brede opening. Deze is uitgebouwd tot een ca. 3,50 m lange gang door een eenvoudige hoekswijze verlenging van de greppel aan de westzijde en een rechthoekig bouwwerk van ca. 10,30 bij 4 m aan de oostzijde. Dit bestaat uit een greppel waarin aan de beide langszijden telkens drie zware palen van 33 tot 37 cm zijde op een onderlinge afstand van 4-4,50 m tot een diepte van 0,95 tot 1,25 m geplant werden. In de greppels werden verder geen

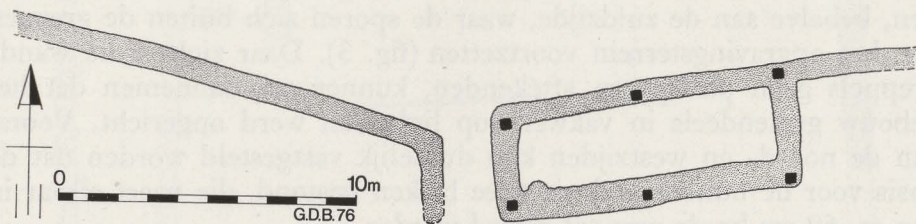

Fig. 2. - Deel van een palissade met poortgebouw uit de vóór-Claudische tijd.

paalsporen meer vastgesteld. Desondanks lijkt het waarschijnlijk dat we hier staan voor een deel van een omheining die uit een houten schutting of palissade moet bestaan hebben en waarvan de toegangspoort door een zware toren geflankeerd was. In deze greppels werd geen materiaal gevonden dat hun datering zou kunnen toelaten. Zij zijn zeker ouder dan de Claudische tijd, wanneer op dezelfde plaats een belangrijk gebouw werd opgericht. Wel stemt de verkleuring van de greppels overeen met deze van de kuilen die het hogervermelde scher-

venmateriaal uit de vroege IJzertijd bevatten en die allen ten noorden van de palissade lagen, zodoende waarschijnlijk buiten de omheining. Dit is echter een al te zwak argument om hun samenhang te kunnen aanvaarden.

De betekenis van deze sporen is niet direkt duidelijk. Een militair karakter kan er wegens het ontbreken van een gracht vóór de palissade moeilijk aan toegeschreven worden. Wij menen eerder een vergelijking te kunnen maken met de schuttingen of palissades rond alleenstaande hofsteden of kleine dorpen, bestaande uit enkele hoeven met hun bijhorigheden. Voorbeelden daarvan zijn totnogtoe praktisch alleen buiten de grenzen van het Romeinse Rijk door opgravingen bekend geworden, zo o.m. te Wijster en Flögeln (14). Tijdens de laatste jaren werden dank zij de luchtfotografie ook in Noord-Gallië gelijkaardige omheiningen ontdekt (15). Algemeen wordt aanvaard dat zij tot vóór- of vroeg-Romeinse boerderijen behoren.

2. EEN BELANGRIJK GEBOUW UIT DE CLAUDISCHE TIJD

De toren van deze omheining wordt tamelijk nauwkeurig overlapt door het noordelijk deel van een zeer groot gebouw van 20,30 tot 22 m breedte en minstens 38 m lengte. Met zijn lengteas die ongeveer N.-Z. gericht is (355°), behoudt het de oriëntering van de toren. Ondanks de talrijke verstoringen door de latere bouwactiviteit, is de plattegrond van de oudste bouwfase tamelijk nauwkeurig in grote lijnen te herkennen, behalve aan de zuidzijde, waar de sporen zich buiten de grenzen van het opgravingsterrein voortzetten (fig. 3). Daar zich in de wandgreppels geen paalsporen aftekenden, kunnen wij aannemen dat het gebouw grotendeels in vakwerk op ligbalken werd opgericht. Vooral aan de noord- en westzijden kon duidelijk vastgesteld worden dat de basis voor de buitenwand uit twee balken bestond, die naast elkaar in een ca. 60 cm brede greppel gelegd werden.

Aan de noordelijke smalzijde is het gebouw voorafgegaan door een 3 m brede gevelgalerij, die zeer waarschijnlijk reeds tot de eerste bouwfase behoort. Het dak werd gedragen door een rij van vermoedelijk

---

(14) W. A. VAN ES, *Wijster. A native village beyond the Imperial Frontier* 150-425 A. D., (*Palaeohistoria* XI), 1967; P. SCHMID — W. H. ZIMMERMANN, *Flögeln — zur Struktur einer Siedlung des 1. bis 5. Jhs. n. Chr. im Küstengebiet der südlichen Nordsee*, in *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 11, 1976, 1-77.
 (15) R. AGACHE, *Fermes gauloises en Picardie*, in *Archeologia* n° 93, 1976, 14-21; ID., *Les fermes indigènes d'époque pré-romaine et romaine dans le bassin de la Somme*, in *Cahiers Archéologiques de Picardie*, 1976, n° 3, 117-138.

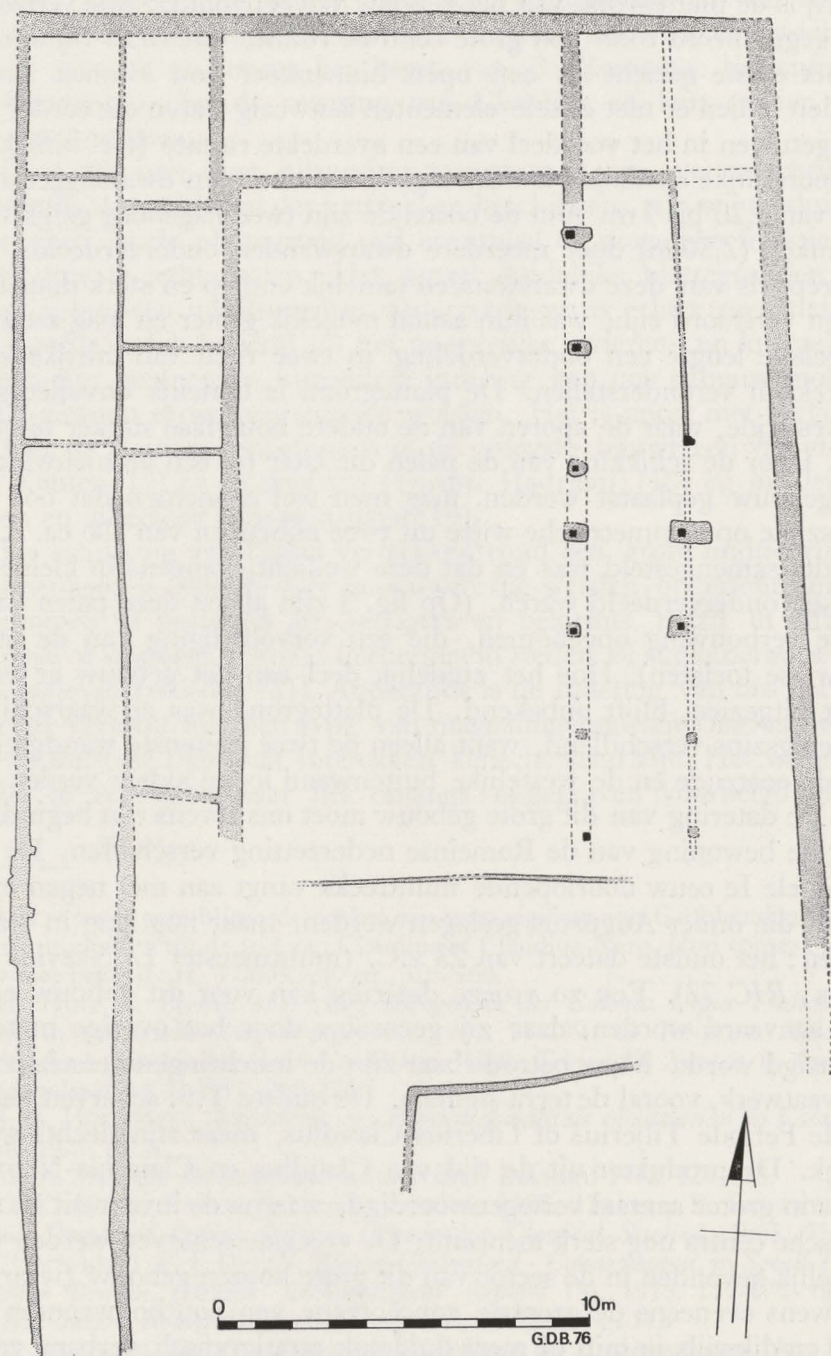

Fig. 3. - Schematische plattegrond van het houten gebouw uit de Claudische tijd.

12 palen op een onderlinge afstand van 0,80 tot 1,80 m. Achter deze galerij is de plattegrond van het gebouw vrij eenvoudig. Alle vertrekken zijn gegroepeerd rond een grote centrale ruimte van 18,25 bij 8 m, die op het eerste gezicht als een open binnenkoer zou kunnen aanzien worden indien er niet enkele elementen aanwezig waren die eerder kunnen getuigen in het voordeel van een overdekte ruimte (cfr. infra). Aan de noordelijke smalzijde is deze afgesloten door een dwarsliggend vertrek van 3,20 bij 9 m. Aan de oostzijde zijn twee nagenoeg gelijk brede zijbeuken (2,50 m) door meerdere dwarswanden onderverdeeld. Daar de greppels van deze dwarswanden tamelijk ondiep en sterk door latere kuilen verstoord zijn, was hun aantal mogelijk groter en mag men over de gehele lengte een onderverdeling in twee rijen van talrijke kleine vertrekken veronderstellen. De plattegrond is tamelijk onvolledig aan de westzijde, waar de sporen van de oudere bouwphase sterker uitgewist zijn. Door de schikking van de palen die later bij een vernieuwing van het gebouw geplaatst werden, mag men wel aannemen dat ook deze langszijde op symmetrische wijze uit twee zijbeuken van elk ca. 2,50 m breedte samengesteld was en dat deze wellicht eveneens in kleine vertrekken onderverdeeld waren. (Op fig. 3 zijn alleen deze palen van de latere verbouwing opgenomen, die een vervollediging van de oudste bouwphase toelaten). Hoe het zuidelijk deel van het gebouw er verder heeft uitgezien, blijft onbekend. De plattegrond was er waarschijnlijk wel enigszins verschillend, want alleen de twee buitenste wandgreppels aan de oostzijde en de westelijke buitenwand lopen aldaar verder door.

De datering van dit grote gebouw moet ons tevens een begindatum voor de bewoning van de Romeinse nederzetting verschaffen. De over de gehele Ie eeuw doorlopende muntreeks vangt aan met negen exemplaren die onder Augustus geslagen werden, maar nog lang in omloop bleven: het oudste dateert van 23 v.C. (muntmeester L. Naevius Surdinus: *RIC* 72). Een zo vroege datering kan voor dit gebouw echter niet aanvaard worden, daar zij geenszins door het overige materiaal bevestigd wordt. Meer betrouwbaar zijn de inlichtingen verschaft door het vaatwerk, vooral de terra sigillata. De oudste T.S. scherven dateren uit de Periode Tiberius of Tiberius-Claudius, maar zijn slechts weinig talrijk. De produkten uit de tijd van Claudius en Claudius-Nero zijn reeds in groter aantal vertegenwoordigd, waarna de invoer uit de zuidgallische centra nog sterk toeneemt. De vroegste scherven werden voornamelijk gevonden in de sector van dit grote houten gebouw (waar men trouwens eveneens de grootste concentratie van houtbouwsporen aantrof) en dikwijls in min of meer duidelijk stratigrafisch verband ermee. Daarbuiten komen ook wel vroege scherven voor, maar dan in een

latere context (16). Daar anderzijds sommige wandgreppels reeds door-gesneden werden door kuilen met schervenmateriaal uit de tweede helft van de Ie eeuw, lijkt het ons zeer waarschijnlijk dat de oprichting van dit gebouw en tevens het begin van de Romeinse bewoning te Grobbendonk onder de regering van Claudius of kort nadien mag gesitueerd worden.

Daar wij niet over bijzondere voorwerpen en over inlichtingen betreffende de inrichting der vertrekken beschikken, zijn wij uitsluitend aangewezen op de plattegrond om eventueel de mogelijke functie van dit gebouw te achterhalen. Het aantal duidelijke plattegronden van houten gebouwen uit Romeinse nederzettingen is echter zeer klein en blijft hoofdzakelijk beperkt tot het noordelijke rivieren- en kustgebied. Wegens zijn omvang en bijzondere indeling kan ons gebouw moeilijk als een gewoon *vicus*-huis aanzien worden. Het is zeker niet vergelijkbaar met de kleinere woonhuizen in de vroegste bouwfazen van steden zoals Xanten (17) en Arentsburg (Forum Hadriani) (18) en in kleinere dorpen en inheemse nederzettingen (19).

De schikking van kleine vertrekken rond een grote middenruimte of binnenkoer is typisch voor gebouwen die werden opgericht om een onderkomen te bezorgen aan reizigers en pelgrims, hetzij in officiële *mansiones* of *stationes*, hetzij in herbergen in steden of agglomeraties (20), of bij bedevaartsoorden (21). Anderzijds is de indeling van ons gebouw eveneens verwant met een type van magazijngebouwen (*horrea*) waarvoor de dubbele rijen van vertrekken kenschetsend zijn. Het weze voldoende te verwijzen naar het onlangs opgegraven voorbeeld in het

---

(16) Het vroeger gepubliceerde pakket van terra sigillata van Grobbendonk vangt aan met produkten uit de tijd van Claudius of Claudius-Nero. Hun context is ons echter niet bekend: H. THOEN, *op. cit.*, 105-160.

(17) H. HINZ, 4. Bericht über Ausgrabungen in der Colonia Ulpia Traiana bei Xanten, in *Rheinische Ausgrabungen* 10, 1971, 96-199; G. BINDING, Holzbauperioden des 1. Jahrhunderts unter der Colonia Ulpia Traiana in Xanten, in *Archäol. Korrespondenzblatt* 1, 1971, 219-225.

(18) J. H. HOLWERDA, *Arentsburg, een Romeinsch militair vloodstation bij Voorburg*, Leiden, 1923, pl. I.

(19) W. A. VAN ES, *De Romeinen in Nederland*, Bussum, 1972, 129-138.

(20) G. C. BOON, *Roman Silchester*, Londen, 1957, 116 vv.; P. SALWAY, *The Frontier People of Roman Britain*, (Cambridge Classical Studies), 1965, 55 vv., fig. 6 (Corbridge); P. J. DRURY, *Roman Chelmsford - Caesaromagus*, in *Small Towns of Roman Britain*, (British Archaeological Reports 15), 1975, 159-173, fig. 8; H. J. M. GREEN, *Roman Godmanchester*, *ibid.*, 183-210, fig. 112.

(21) W. BINSFELD, *Das Quellheiligtum Wallenborn bei Heckenmünster* (Kr. Wittlich), in *Trierer Zeitschrift* 32, 1969, 239-268.

gebouwencomplex *extra muros* te Tongeren (22). De steenbouw dateert hier uit het begin van de IIe eeuw, maar verving een oudere houtbouw uit de flavische periode, die misschien reeds een gelijkaardige plattegrond bezat.

3. VERBOUWINGEN EN VERDERE UITBREIDING VAN DE NEDERZETTING

Voor zover wij de talrijke paalsporen in het bereik van dit grote gebouw uit de Claudische tijd menen te kunnen interpreteren, heeft het tijdens de tweede helft van de Ie eeuw twee of wellicht nog meer verbouwingen ondergaan. In tegenstelling tot de constructie op ligbalken van de oudste faze, heeft men daarbij meer gebruik gemaakt van in kuilen en greppels geplante steunpalen. Deze verbouwingen zijn vooral merkbaar in het noordelijk deel van het gebouw, daar de bodem in zuidelijke richting steeds dieper is omgewoeld. In grote lijnen schijnt de oorspronkelijke plattegrond wel bewaard te zijn, alhoewel hier en daar wanden verplaatst zijn en de grote middenruimte gedeeltelijk afgesloten en onderverdeeld werd. De voornaamste wijziging vond plaats aan de noordzijde, waar de langwerpige dwarsruimte en de gevelportiek vervangen werden door twee smalle ruimten van elk 2,50 m breedte, die zich schijnbaar uitstrekken over de gehele smalzijde van het gebouw. Zij zijn afgebakend door parallelle wandgreppels van 25 tot 30 cm breedte (fig. 4), waarin op regelmatige afstanden steunpalen geplant waren (fig. 5). Dwarswanden waren hier niet aanwezig. Voor deze verbouwing werd het terrein opgehoogd met een compacte laag leem. In de late faze was het noordelijk deel van het gebouw, de grote middenruimte inbegrepen, schijnbaar bedekt door een enkel dakgesteelte dat door drie rijen van zware palen gedragen werd: een in de lengteas en twee juist vóór de buitenwanden. Of zij palen van de eerste bouwfase vervangen hebben, kon niet vastgesteld worden.

In de opgegraven sector kan verder geen enkele constructie zo vroeg in de Claudische tijd gedateerd worden. Niet alle sporen zijn echter rechtstreeks met dateerbaar materiaal in verband te brengen. Toch lijkt het waarschijnlijk dat het grote gebouw oorspronkelijk geïsoleerd heeft gestaan. Pas in de tijd van Nero of kort daarop werden andere gebouwen opgericht en de nederzetting heeft vooral in de Flavische tijd een grote uitbreiding genomen. In de wirwar van grond-

---

(22) J. MERTENS — W. VANVINCKENROYE, *Een Romeins gebouwencomplex extra muros te Tongeren*, (*Archaeol. Belgica* 180), 1975.

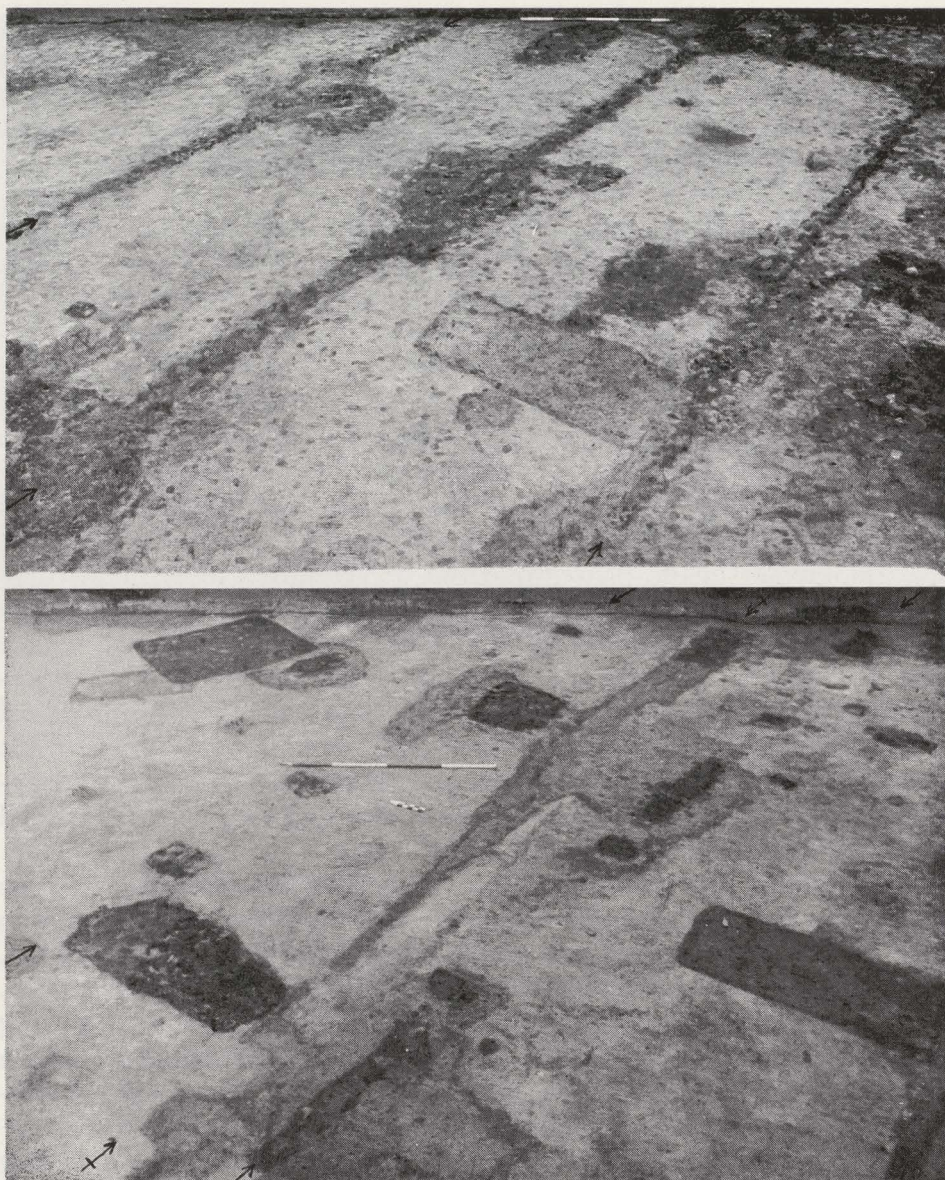

Fig. 4-5. - De noordelijke afsluiting van het houten gebouw uit de Claudische tijd op twee niveaus: de drie greppels met ingeplante palen van de latere verbouwing → en de oorspronkelijke noordwand +↗.

sporen, die op sommige plaatsen tot twee, drie of meer opeenvolgende bouwperiodes moeten behoren, zijn de plattegronden meestal slechts onvolledig te herkennen, vooral wanneer geen wandgreppels aanwezig zijn. Onder de latere thermen is een areaal van ca. 12,50 tot 14 m bij

minstens 27 m door een 0,70 tot 1 m brede greppel omringd (fig. 20, 17). Voor zover de verstoringen door de latere funderingen toelaten nog iets te onderscheiden, schijnen binnen deze ruimte parallelle rijen van palen aanwezig te zijn. Mogelijk was dit een tweede groot gebouw, wellicht een schuur of magazijn (*horreum*). De overige sporen behoren eerder tot kleinere gebouwen.

Op enkele uitzonderingen na treft men overal ongeveer dezelfde N-Z of O-W richting aan, een oriëntering die overeenstemt met die van het grote gebouw uit de Claudische tijd en die eveneens tijdens de latere steenbouwfase zal behouden blijven. Dit wijst er op dat de uitbreiding van de nederzetting volgens een min of meer regelmatig plan werd uitgevoerd. Afwijkende oriënteringen vindt men vooral bij enkele lange greppels, waarin vermoedelijk palissades geplaatst waren. Deze schijnen bepaalde gebouwen of sectoren van de nederzetting van elkaar te hebben gescheiden. Tussen de verschillende constructies zijn slechts enkele zeer beperkte arealen als open ruimten vrij gebleven.

De omvang en de plattegrond van de gebouwen in de noordelijke sector, onder het latere tempelcomplex, zijn wegens de verspreide sleuven onmogelijk nauwkeurig te bepalen. De bouwactiviteit schijnt hier pas rond het midden van de Ie eeuw een aanvang te hebben genomen. Of dit deel van de nederzetting reeds van in het begin geheel of gedeeltelijk voor religieuze doeleinden was voorbehouden, blijft onbekend. Onder tempel B werden wel de paalsporen van een mogelijke houten voorganger gevonden, die echter niet nader kan gedateerd worden (cfr. p. 26 en fig. 11).

In verband met de oudere fasen van de houtbouwperiode kan in de sector van de latere thermen een interessant element vermeld worden (fig. 20, 18). Het betreft een rechthoekige kuil van 1,77 bij 1,83 m, waarin de kalk voor de bepleistering van de vakwerkwanden bereid werd. Daar nog een ca. 30 cm dikke laag kalk aanwezig was, bleef de bekleding van de kuil gedeeltelijk bewaard. Eikehouten planken van 12 tot 18 cm breedte en 0,5 tot 1,2 cm dikte waren op de bodem neergelegd en vertikaal tegen de wanden geplaatst (fig. 6).

Alhoewel een nauwkeurige datering aan de hand van de weinig talrijke scherven uit hun vulling niet steeds mogelijk is, toch schijnen 13 van de 28 waterputten tot de houtbouwfase van deze nederzetting te behoren. Hun aantal kan in de noordelijke sector nog groter geweest zijn. Zij liggen tamelijk onregelmatig over het gehele terrein verspreid: op 13 m ten N. van tempel A (W1), op 34 en 30 m ten W. van hetzelfde gebouw uit de latere steenbouwfase (W 4-5), op 27 tot 31 m ten O. van tempel B (W 7, 8 en 10), onder het woonhuis D (W 19-21) en in het oostelijk deel van de opgegraven sector, onmiddellijk ten zuiden van

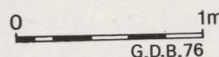
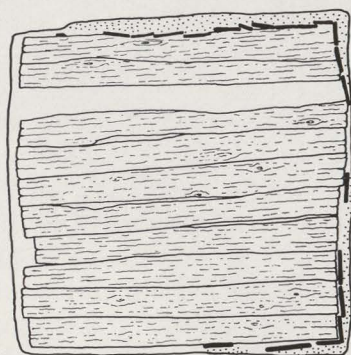
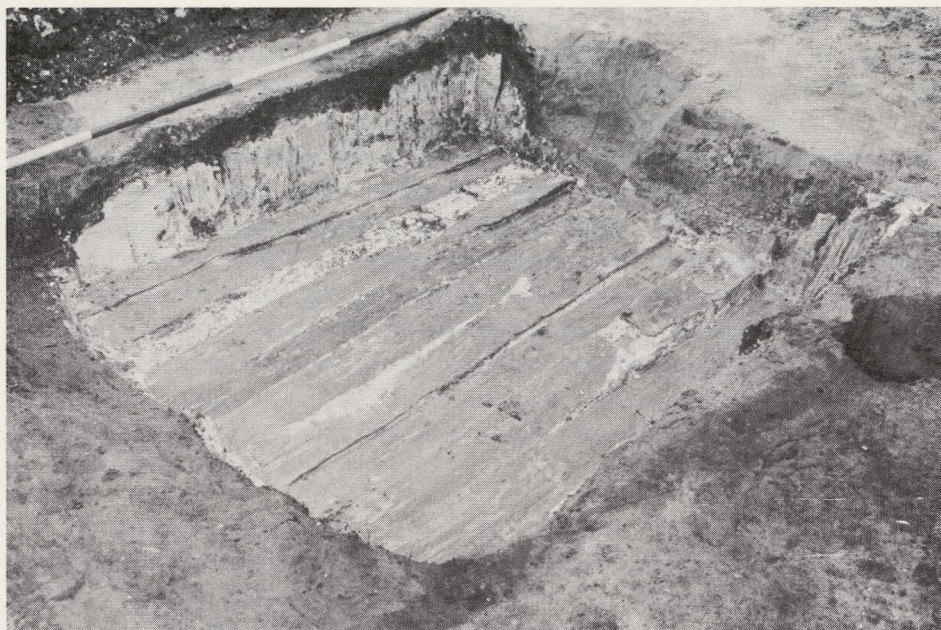

Fig. 6. - De kalkkuil (plan en doorsnede).

het gebouw E (W 26-27) en onder de thermen (W 28). Slechts een enkele put (W 19) schijnt in de late 1e eeuw binnen het grote houten gebouw uit de Claudische tijd te zijn aangelegd. Opmerkelijk is wel dat geen enkele put voorkomt onder de drie tempels.

De talrijke afvalkuilen, en vooral deze in en rond het grootste houten gebouw, bevatten de meeste vondsten. Onder het aardewerk is de terra sigillata, zowel versierde als onversierde, bijzonder goed vertegenwoordigd. De invoer uit de zuid-gallische pottenbakkerscentra neemt een aanvang met producten uit de tijd van Tiberius en Claudius. Hij neemt sterk toe onder Nero en bereikt zijn hoogtepunt onder Ves-

pasianus. Tegen het einde van de Ie eeuw is een sterke vermindering waar te nemen. Het opvallend groot aantal sigillatascherven getuigt zeker van een gewisse rijkdom die eveneens, maar in mindere mate, bevestigd wordt door het glas (voornamelijk ribbenschalen in blauw-groen, bruin en donkerblauw glas en in millefioretechniek) en de kleine bronzen voorwerpen. Onder deze laatste verdient een beslagstuk met bladversiering van zilverinlegwerk een bijzondere vermelding. In het westelijk deel van het latere tempelcomplex bevatten enkele kuilen ijzerslakken en smeltkroezen. Een sleutelgatvormige kuil op ca. 23 m ten W. van tempel A, was mogelijk de standplaats van een laagoven; hij bevatte veel houtskool en slakken. Als grondstof werd zeer waarschijnlijk het lokale limoniet uitgebaat. Al deze getuigen van metaalbewerking lagen in de onmiddellijke nabijheid van de waterputten 4 en 5.

Fig. 7. - Tempel A: negatieve muren en doorsnede van de grondvesten.

DE STEENBOUWFAZE

Behalve een stukje muur van 2 m lengte in de thermen, zijn van de gebouwen in steenmateriaal alleen de grondvesten bewaard gebleven. Zij bestaan uit onregelmatige limonietbrokken die in droog verband of soms in een kleipakking in funderingssleuven opeengestapeld werden. Voor de recuperatie van de bouwmaterialen waren de grondvesten gedeeltelijk uitgebroken, zodat dikwijls slechts negatieve grondsporen bewaard bleven. Ook de woonlaag van deze periode was bijna totaal verdwenen.

1. TEMPEL A (pl. II)

Deze eerste tempel is het grootste gebouw dat op dit site werd opgegraven. Het beslaat een oppervlakte van 39,70 bij 30,65 m en is NNW-ZZO georiënteerd (lengteas op 345°). Daar de breedte van zuid naar noord gelijkmatig enkele tientallen centimeter afneemt, is het gebouw niet zuiver rechthoekig maar licht trapezoidaal. De plattegrond omvat drie concentrische vierkanten waartegen aan de noordzijde een smallere uitbouw aanleunt. Wegens de slechte bewaringstoestand kon niet onderscheiden worden of alle muren gelijktijdig opgericht werden.

Het centrale vierkant meet buitenwerks ongeveer 16,10/15,80 m bij 16,10 m. De grondvesten van de muren 1-4 zijn 80 tot 100 cm breed en 105 tot 125 cm diep. Aan de noordzijde springen twee hoekpilasters ongeveer 1,30 m uit. Op een enkele plaats zijn de funderingen van onregelmatige limonietknollen afgedekt door een laag van min of meer rechthoekig gehouwen limonietblokken die de overgang naar de in opstand gebouwde muur aankondigt. Dit niveau stemt ongeveer overeen met de onderkant van de puinlaag (pl. II, profiel 1). Dit centrale vierkant is aan de vier zijden omringd door een 3,10 tot 3,40 m brede ruimte, afgesloten door het tweede muurvierkant dat buitenwerks 24,20/23,80 bij 23,80/24 m meet. De grondvesten van de oostelijke, zuidelijke en westelijke muren 5-7 zijn 60 tot 80 cm breed (soms breder uitgebroken) en ongeveer 85 tot 100 cm diep. Van de noordelijke afsluiting is de fundering daarentegen slechts een vijftigtal cm breed en een kleine 30 tot 40 cm diep. Dezelfde breedte (45 tot 50 cm) en diepte (20 tot 32 cm) kenmerkt de grondvesten 9-12 van het buitenste muurvierkant dat een tweede omlopende ruimte van 2,60 tot 2,80 m breedte afsluit en buitenwerks 30,65/30,20 bij 30,70 m meet. De iets dieper gefundeerde muren 12 en 13 strekken zich niet uit over de gehele noord-

zijde van het gebouw, maar eindigen tegen de zijwanden van de aldaar uitspringende grote ruimte. Daar muur 6 aan de beide uiteinden tot aan de buitenste fundering verlengd is, zijn hier aan weerszijden van de uitbouw langwerpige ruimten van ongeveer 8,20 bij 2,80 m afgesloten.

In de lengteas van het gebouw omvat de noordelijke uitbouw een grote ruimte van ongeveer 11/10,70 m bij 11,50 m. Deze is aan drie zijden afgesloten door de muren 14-16, waarvan de 80 tot 90 cm brede en 115 tot 125 cm diepe grondvesten grotendeels uitgebroken zijn. De twee zijwanden 14 en 15 reiken ongeveer 80 cm verder dan de smalle en ondiepe grondvesten van de zuidelijke wand 8. Evenwijdig aan deze zijwanden lopen aan weerszijden van de uitbouw nog de muren 17 en 18. Deze zijn ongeveer 65 cm breed en 45 tot 55 cm diep gefundeerd. De smalle noordzijde van deze 2,10 m brede zijruimten is niet afgesloten.

In enkele sleuven kon in het profiel vastgesteld worden dat het terrein binnen de muren van dit gebouw opgehoogd werd met een laag geel zand en oranje-gele zandige leem (pl. II, profiel laag 2), die onder de puinlaag nog maximaal over een dikte van 25 cm bewaard bleef. Deze behoort zeer waarschijnlijk tot een podium.

Daar van de bovenbouw niets bewaard bleef is de juiste interpretatie van dit gebouw niet gemakkelijk. Wegens de bijzondere plattegrond lijdt het geen twijfel dat het een tempel geweest is. Door vergelijking van de plattegrond met enkele analoge voorbeelden uit Engeland (23) en Zwitserland (24) zou men kunnen veronderstellen dat de vierkante middenruimte een binnenkoer was, die aan de vier zijden door een zuilengalerij omringd was en waarachter aan de noordzijde het heiligdom lag. Het buitenste muurvierkant zou dan het podium ondersteund hebben en kon eveneens een buitenportiek gedragen hebben, die aan de beide zijkanten van de cella was verlengd.

Deze interpretatie, die wegens de grote afmetingen van het gebouw schijnbaar voor de hand ligt, is echter te verwerpen wanneer men rekening houdt met het volume van de grondvesten. Men mag immers aannemen dat de breedste en diepste funderingen de zwaarste bovenbouw te dragen hadden. In het licht daarvan mag men in deze plattegrond een tempel van het gallo-Romeinse type herkennen, die door zijn omvang en het toevoegen van de noordelijke uitbouw een zeer monu-

(23) Wroxeter 1 en Verulamium 2: J. T. LEWIS, *Temples in Roman Britain*, Cambridge, 1966, 69-70 en 95-96, fig. 68-69 en 96-97.

(24) Augst, Flühweghalde: R. LAUR-BELART, *Führer durch Augusta Raurica*, 1959, 132 vv.

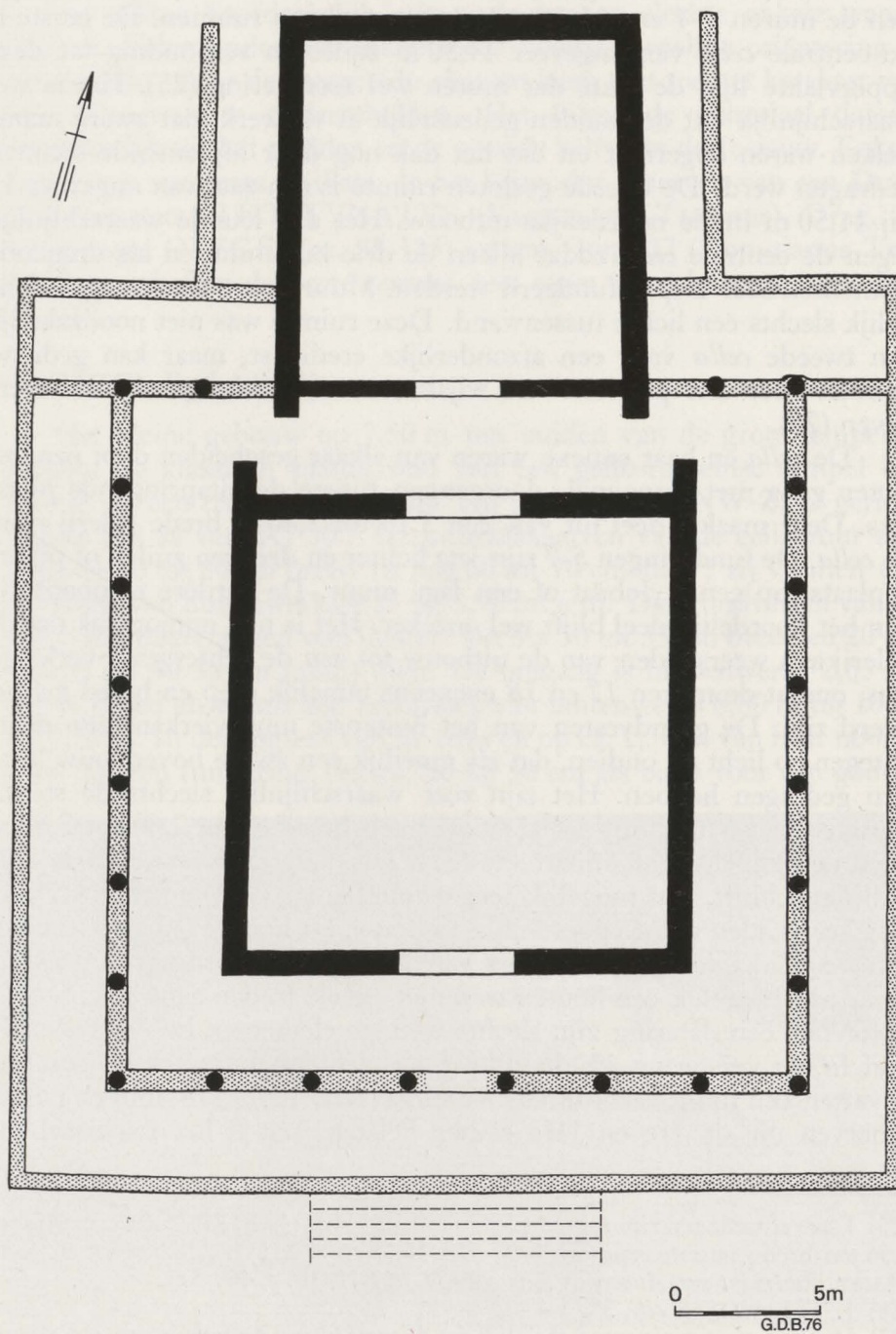

Fig. 8. - Posing tot rekonstitutie van de tempel A.

mentaal uitzicht verkreeg (fig. 8). Met hun zware funderingen omringden de muren 1-4 en 14-16 zeker twee gesloten ruimten. De eerste is de centrale *cella* van ongeveer 14,50 m zijde. In verhouding tot deze oppervlakte lijkt de dikte der muren wel zeer gering (25). Het is wel waarschijnlijk dat de wanden gedeeltelijk in vakwerk met zware raambalken waren opgericht en dat het dak nog door bijkomende steunen gedragen werd. De tweede gesloten ruimte is een zaal van ongeveer 11 bij 11,50 m in de noordelijke uitbouw. Het dak leunde waarschijnlijk tegen de centrale *cella* zodat alleen de drie buitenmuren als dragende elementen zeer diep gefundeerd werden. Muur 8 was daarentegen denkkelijk slechts een lichte tussenwand. Deze ruimte was niet noodzakelijk een tweede *cella* voor een afzonderlijke eredienst, maar kan gediend hebben voor het plaatsen van wijaltaren, ex-voto's en andere offergaven (26).

De *cella* en haar annexe waren van elkaar gescheiden door een gesloten gang met vernauwde doorgangen tussen de uitspringende pilasters. Deze maakte deel uit van een 3,10 tot 3,40 m brede galerij rond de *cella*. De funderingen 5-7 zijn iets lichter en droegen zuilen of pijlers geplaatst op een stylobaat of een lage muur. De verdere reconstitutie van het noordelijk deel blijft wel onzeker. Het is niet onmogelijk dat de galerij aan weerszijden van de uitbouw tot aan de achtergevel verlengd was, omdat de muren 17 en 18 eveneens tamelijk diep en breed gefundeerd zijn. De grondvesten van het buitenste muurvierkant zijn daarentegen zo licht en ondiep, dat zij moeilijk een zware bovenbouw kunnen gedragen hebben. Het zijn zeer waarschijnlijk slechts de steunmuren van het podium dat zich over een breedte van 2,60 tot 2,80 m rond de tempelomgang uitstreckte (27). Dit podium, waarvan de hoogte onbekend blijft, was mogelijk toegankelijk langs twee hellende vlakken aan weerszijden van de noordelijke uitbouw. De hoofdingang mag echter aan de zuidzijde in de lengteas van het gebouw gestitueerd worden. Daar was mogelijk een houten trap met enkele treden aanwezig.

Voor een datering zijn slechts weinige elementen beschikbaar. De kuil 19, de verstoring 20, de uitbraaksleuven der muren en de puinlaag bevatten een munt van Marcus Aurelius (*RIC* 1242, 178-180) en enkele scherven uit de IIe en IIIe eeuw. Belangrijker is het materiaal dat

(25) Deze afmetingen zijn echter niet zo uitzonderlijk: bvb. Ribémont-sur-Ancre: 0,96 cm brede muren voor een *cella* van 16,75 m zijde: J.-L. CADOUX en J.-L. MASSY, *Ribémont-sur-Ancre*, in *Revue du Nord* LII, 1970, 469-511.

(26) J. T. LEWIS, *op. cit.*, 35.

(27) Het lijkt ons weinig waarschijnlijk dat de twee kleine dwarsruimten aan weerszijden van de uitbouw volledig gesloten zouden geweest zijn.

samengaat met de sporen van de oudere houtbouwphase. Deze bestaan in deze sektor hoofdzakelijk uit paalgaten en slechts enkele wandgreppels. Velen onder hen lijken reeds volgens dezelfde oriëntering te zijn geschikt, maar de verspreide sleuven laten niet toe het karakter van deze gebouwen te onderscheiden. Het bijgaande materiaal dateert hoofdzakelijk uit het midden en de tweede helft van de Ie eeuw. Enkele fragmenten van terra sigillata, in het bijzonder scherven van een Drag. 18/31 met stempel FORTVNATVS (Vespasianus-Trajanus), Drag. 27 met stempel OFFGE[(ca. 85-115) en een Drag. 37 (Domitianus-Trajanus) verschaffen de beste *termini post quem* voor de bouw van deze tempel.

2. TEMPEL B (fig. 9-11)

Het kleine gebouw op 7,50 m ten zuiden van de grote tempel A vertoont de klassieke plattegrond van een gallo-romeinse tempel bestaande uit een *cella* met omgang. Hij is eveneens NNW-ZZO gericht volgens een as van $347^{\circ}30'$. De uitbraaksleuven van de cellamuur zijn ongeveer 60 tot 80 cm breed en nog 60 tot 70 cm diep; zij vormen een rechthoek van buitenwerks 4,25 bij 5,90 tot 6 m. De grondvesten van de galerij zijn daarentegen veel lichter: slechts 50 tot 55 cm breed en 20 cm (noord) tot 40-55 cm (zuid) diep. De omgang is binnenwerks 2,65 tot 2,85 m breed en vormt een rechthoek van buitenwerks 8,80 m bij 10,25 en 10,35 m. In de lengteas van de *cella* en op ca. 1,30 m van haar noordwand ligt een fundering van ca. 80 bij 50 cm als basis voor een goden-

Fig. 9. - Zicht op de resten van tempel B.

beeld. De ingang kan dan ook aan de zuidzijde gesitueerd worden. Mogelijk stond deze tempel eveneens op een podium. Van een ophoging was in de profielen echter niets meer te bespeuren.

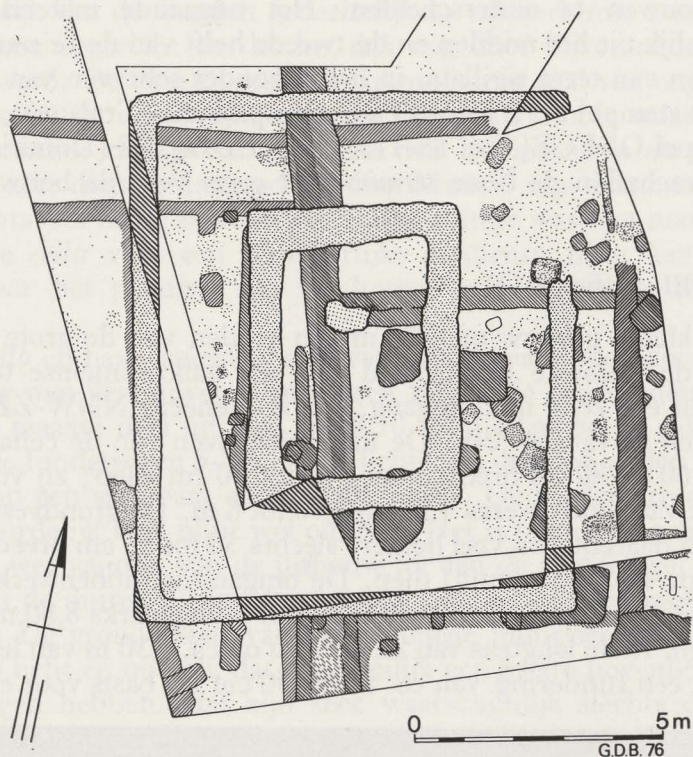

Fig. 10. - Opgravingsplan van de tempel B en de oudere sporen.

In een der uitbraaksleuven werd een munt gevonden van Antoninus Pius (*RIC* 933: 154-155). Verder beschikken wij over weinig dateringsmateriaal, waaronder slechts een terra sigillata-scherf van Drag. 37 (Domitianus-Trajanus) als *terminus post quem* in aanmerking komt. In deze sektor zijn de oudere sporen bijzonder talrijk. Kuiltjes, paalgaten en vooral elkaar oversnijdende wandgreppels schijnen tot minstens drie of vier opeenvolgende houtbouwfasen te behoren. Vier paalgaten zijn duidelijk van alle overige verkleuringen te onderscheiden en vormen een vierkant gebouwtje van 4,05 m zijde. Het zijn palen van 25 tot 35 cm zijde, in kuilen van 52 bij 39 cm tot 76 bij 51 cm, die praktisch juist onder de vier hoeken van de *cella* liggen en onder de funderingen nog over een diepte van ca. 10 cm zichtbaar waren. Alhoewel de juiste verhouding tot de overige houtbouwsporen bij gebrek aan duidelijke over-

snijdingen onbekend blijft, toch staan wij hier mogelijk voor een houten voorganger van tempel B. Gelijkaardige voorbeelden, eveneens met *cella* zonder omgang, zijn ook elders reeds meermaals vermeld (28).

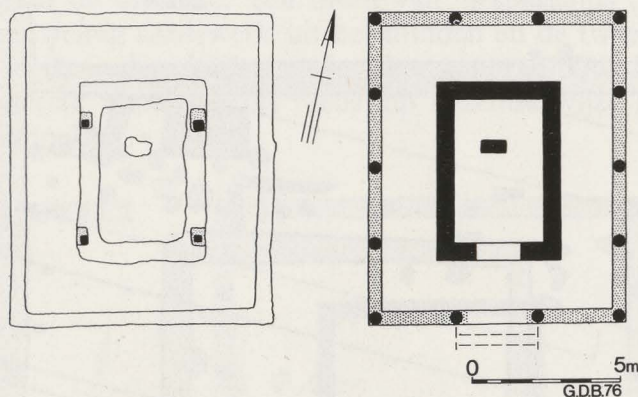

Fig. 11. - De vier paalgaten van de houten voorganger en reconstitutie van de tempel B.

3. TEMPEL C (fig. 12-13)

Het derde gebouw ligt nog een tiental meters meer naar het zuiden. Het is WZW-ONO georiënteerd (76°). In tegenstelling tot de twee vorige tempels zijn hier geen opmerkelijke verschillen in de diepte der grondvesten waar te nemen. De breedte van de uitbraakgreppels varieert op onregelmatige wijze van 45 tot 69 cm en hun diepte volgt min of meer de oorspronkelijke helling van het terrein (fig. 12, profiel). Tegenover de puinlaag neemt hun diepte daarentegen regelmatig toe van zuid (ca. 10-15 cm) naar noord (ca. 40-45 cm). Alhoewel in de uitbraakgreppels der muren geen verschillende vulling kon onderscheiden worden, toch lijkt het zeer waarschijnlijk dat de plattegrond het resultaat is van twee bouwperiodes.

Oorspronkelijk moet alleen het oostelijk deel van het gebouw opgericht zijn als een normale tempel van 14,35 tot 14,55 m zijde, bestaande uit een vierkante *cella* van buitenwerks 7,50 m zijde en een 2,75 tot 2,95 m brede omgang. In een tweede bouwphase is het in westelijke richting verlengd tot een oppervlakte van buitenwerks 22 bij 14,35 m. Het bestaat nu uit twee gekoppelde *cellae*, samen 15,20 bij 7,50 m, waarrond de omgang is doorgetrokken. Met haar oppervlakte

(28) Hun opsomming vindt men bij J. T. LEWIS, *op. cit.*, 5-6.

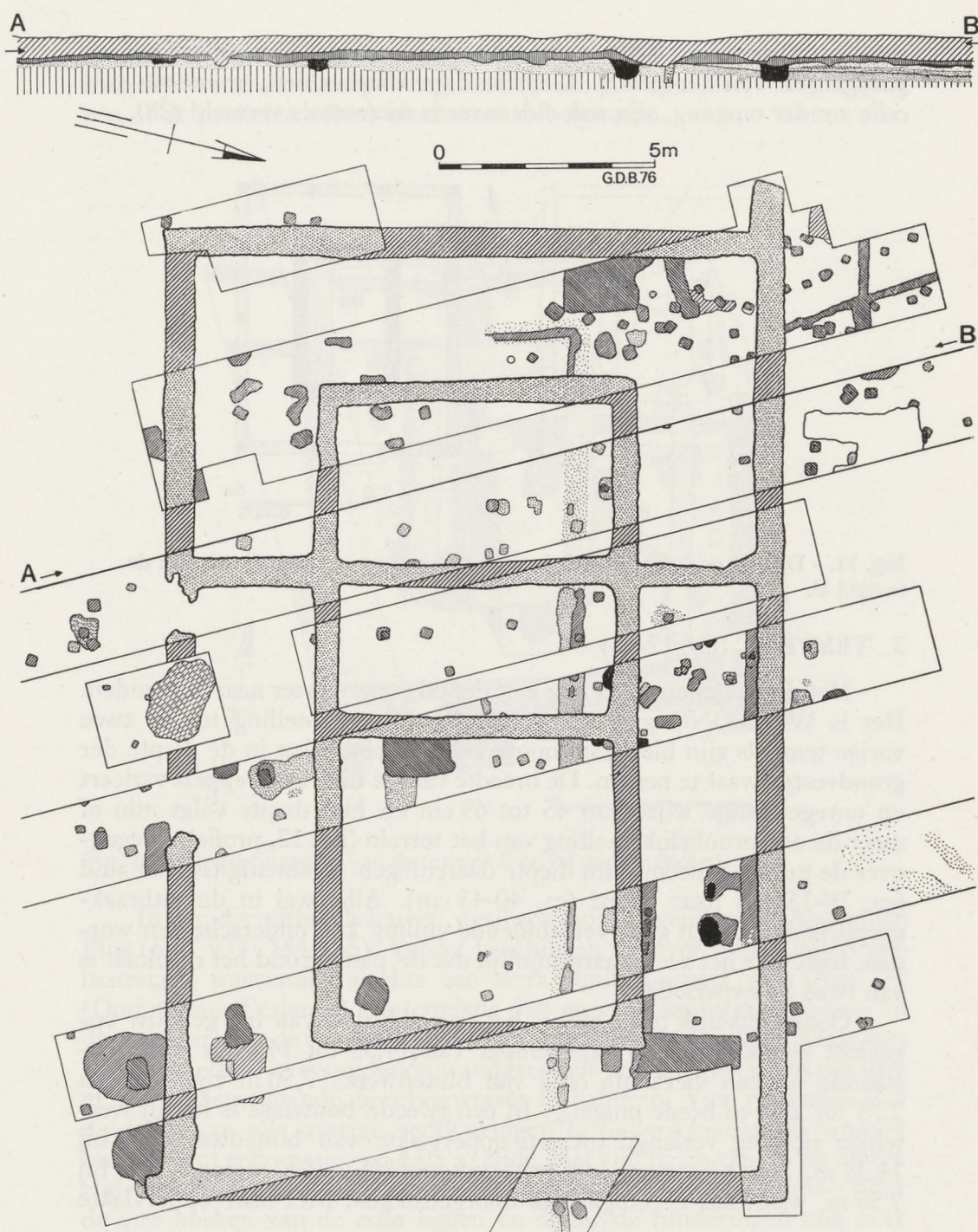

Fig. 12. - Opgravingsplan van de tempel C en de oudere sporen.

van ca. 7 bij 6,30 m is de tweede *cella* iets groter dan de eerste (ca. 6,45 bij 6,30 m). Zoals de tempels A en B kan ook deze op een podium gestaan hebben met de toegangen aan de zuidzijde.

De dateringselementen blijven eerder vaag: enkele scherven van de IIe eeuw in de uitbraak, een munt van Vespasianus (*RIC* 753 b: 77-78) en een weinig aardewerk uit het midden en de tweede helft van de Ie eeuw in de oudere kuilen en houtbouwsporen. Ook hier valt het op dat de meeste wandgreppels reeds op dezelfde wijze georiënteerd zijn als de tempel.

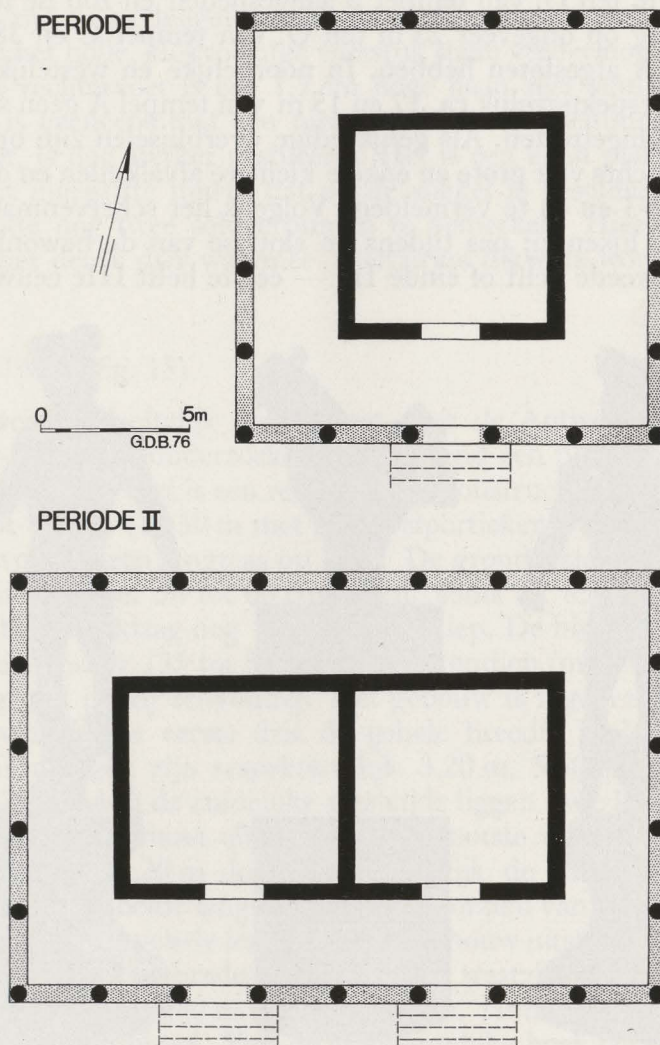

Fig. 13. - Reconstitutie van de twee bouwfases van de tempel C.

4. TEMENOS (?)

Deze drie tempels staan wel enigzins geïsoleerd tegenover de rest van de nederzetting. Zij waren dan ook zeer waarschijnlijk omringd door een tempelterrein.

Twee stukken muur zouden tot een omheining kunnen behoren. Zij zijn echter al te fragmentarisch bewaard om zekerheid te verschaffen. Het eerste uitbraakspoor werd over een afstand van 8 m vastgesteld op ca. 8 m ten noorden van gebouw E. Deze muur zou ongeveer op 9,50 m ten zuiden van tempel C en parallel aan deze gestaan hebben. De tweede werd op 35 m ten O. van tempel B aangesneden en zou de temenos in N-Z richting op ongeveer 23 m ten O. van tempel C en 38 m ten O van tempel A afgesloten hebben. In noordelijke en westelijke richting werden tot respectievelijk ca. 17 en 15 m van tempel A geen sporen van steenbouw aangetroffen. Als gelijktijdige overblijfselen zijn op het tempelterrein slechts vier grote en enkele kleinere afvalkuilen en drie waterputten (W 2-3 en 6) te vermelden. Volgens het schervenmateriaal dat zij bevatten, lijken zij pas tijdens de slotfase van de bewoning te zijn aangelegd (tweede helft of einde IIe — eerste helft IIIe eeuw).

Fig. 14. - Bronzen beeldje van Mercurius (schaal 1/1).

In direkt verband met dit tempelcomplex kan geen enkele vondst ons inlichten over de godheden die hier vereerd werden. Wellicht komt een bronzen beeldje van Mercurius daarvoor in aanmerking (fig. 14). Daar het gevonden werd in een afvalkuil op ca. 20 m ten zuiden van tempel C, is de samenhang echter niet absoluut zeker. Het aardewerk uit deze kuil dateert hoofdzakelijk uit de tweede helft van de IIe en de eerste helft van de IIIe eeuw. Het 6,9 cm hoge beeldje staat met de rechtersoet op een 2,7 cm hoog voetsruk, waaraan het met een niet is bevestigd. Ondanks de kleine afmetingen is de faktuur toch zeer degelijk. De anatomische details zijn wel tamelijk summier weergegeven. Als attributen zijn de gevleugelde hoed en de beurs in de rechterhand aanwezig. Op het holle, klokvormige voetsruk staan verder nog twee dieren. Achter de rechtersoet is een 1,7 cm hoge haan zeer summier voorgesteld; hij is eveneens met een niet bevestigd. De schildpad, naast de rechtersoet, is nog sterker gestileerd. Het is een klein plaatje van 6 bij 8 mm, met ingegrifte lijnen, dat op de sokkel is gesoldeerd. Vooraan zijn tenslotte nog twee soldeerpunten te bemerken. Hier stond waarschijnlijk het derde dier waarmee Mercurius dikwijls wordt afgebeeld, de bok.

5. GEBOUW D (fig. 15)

Dit werd gedeeltelijk opgegraven door de Antwerpse Vereniging voor Grot- en Bodemonderzoek, die welwillend een plattegrond te onzer beschikking stelde. Het is een rechthoekige constructie van buitenwerks 24 bij 9 tot 9,20 m (15,50 m met de gevelportieken), die ongeveer N-Z is gericht volgens een lengteas op 352°. De grondvesten van de buitenmuren zijn ongeveer 50 tot 60 cm breed, soms tot 85 cm uitgebroken, en onder de afbraaklaag nog 30 tot 45 cm diep. De binnenmuren waren daarentegen smaller (35 tot 50 cm) en zeer ondiep (max. 10 tot 30 cm). De plattegrond is vrij eenvoudig. Het gebouw is ingedeeld in vijf vertrekken, waarvan de eerste drie de gehele breedte beslaan. Hun inwendige afmetingen zijn respectievelijk 3,20 m, 5,50 m en 6,45 m bij 7,95 tot 8,20 m. Aan de zuidelijke smalzijde liggen twee kleinere kamers van 3,95 bij 6,30 m naast elkaar. In het grootste vertrek is een cirkelvormige kuil van 1,20 m doormeter mogelijk de standplaats van een haard geweest. De beide lange zijden zijn voorzien van een gevelportiek, die zich niet over de gehele lengte van het gebouw uitstrekt: over 19,80 m voor de 2,90 tot 3 m brede galerij aan de westzijde en vermoedelijk slechts over 15,65 bij 2,80 m aan de oostzijde. Hun muren zijn eveneens tamelijk licht gefundeerd. Van de zuidwestelijke hoek vertrekt nog een muur in zuidelijke richting. Deze is na 2,30 m onderbroken door de

waterput 18. Te oordelen naar het schervenmateriaal in de bovenste vulling van de aanpalende waterput 17, kan ook deze gelijktijdig met het eenvoudige woonhuis D bestaan hebben.

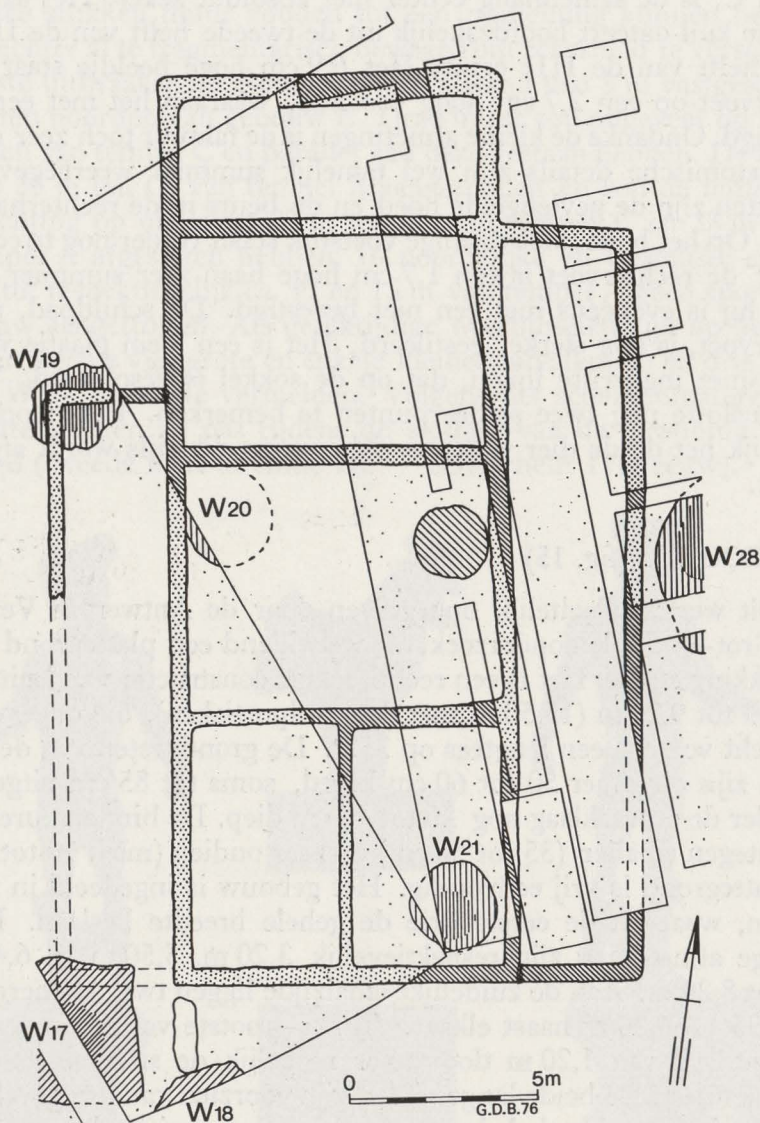

Fig. 15. - Plattegrond van het gebouw D.

Voor de datering kunnen wij alleen het materiaal vermelden afkomstig van onze opgravingen. Tussen de muren en ten zuiden ervan

ligt een 5 tot 17 cm dikke laag met veel verbrande leem en houtskool, waarmede het terrein werd genivelleerd voor de oprichting van de steenbouw. Enkele scherven op deze laag dateren hoofdzakelijk uit de IIe eeuw. Naast enkele kuilen en drie waterputten, zijn in deze sektor de oudere paalsporen en wandgreppels zeer talrijk. Het gebouw D overlapt hier gedeeltelijk de W-zijde van de grote houten constructie uit de Claudische tijd (pl. III). Deze oudere sporen bevatten Ie eeuws materiaal, waaronder veel terra sigillata. Enkele versierde scherven van de periode Vespasianus-Domitianus en vooral stempels van SECVNDVS (70-85) en RVFINVS (2 ex.: ca. 75-100) komen in aanmerking als *termini post quem* voor de steenbouw.

6. GEBOUW E (fig. 16-17)

Deze kleine constructie van buitenwerks 9,5 bij 5 tot 5,10 m is met zijn lengteas praktisch zuiver O-W gericht. De grondvesten uit limonietknollen gezet in groene potaarde, zijn 0,75 tot 1 m breed en ca. 80 cm diep. Vooral aan de westzijde zijn zij tamelijk onregelmatig aangelegd. Zij omsluiten twee kleine vertrekken van nagenoeg 4 en 3,50 m

Fig. 16. - Sporen van hout- en steenbouw, oven en waterputten in de sector van het gebouw E.

bij 3,50 m. Wellicht is deze plattegrond niet volledig. Op 3,50 m naar het zuiden en ca. 10 m naar het oosten werden immers nog twee uitbraaksleuven van muren aangetroffen, die alleen bewaard bleven waar zij in de vulling van een oudere waterput en afvalkuil dieper gefundeerd waren. Waarschijnlijk zijn deze twee muren niet gelijktijdig opgericht daar hun oriëntering een afwijking van enkele graden vertoont en de afvalkuil een munt van Faustina (*RIC* 1127: 141-161) en schervenmateriaal uit de IIe eeuw en wellicht ook het begin van de IIIe eeuw bevat.

Aan de buitenkant van gebouw E zijn twee ovens zeker gelijktijdig aangelegd en gedeeltelijk in de fundering van de noordelijke wand ingewerkt. Zij zijn beide tamelijk diep in de bodem ingegraven en hun

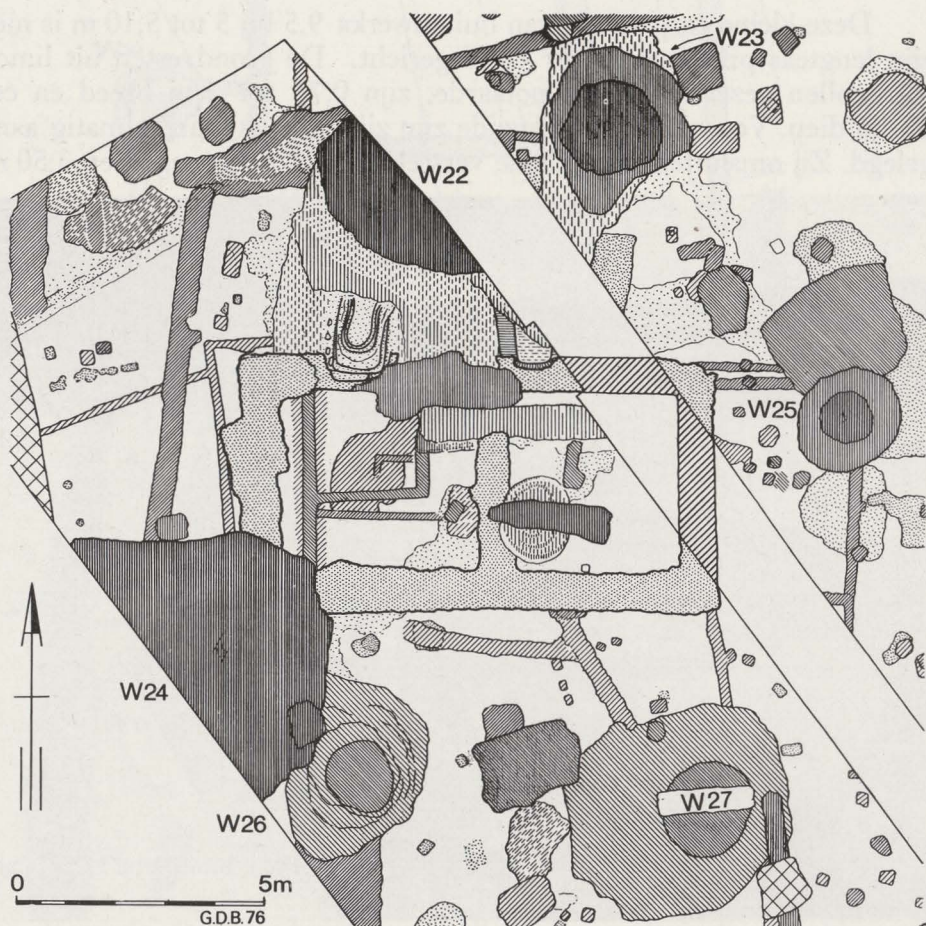

Fig. 17. - Opgravingsplan van het gebouw E en de oudere sporen.

ovenmonden, naar het noorden gericht, geven uit in de trechter van waterput 22, die vermoedelijk wel min of meer gelijktijdig is gegraven. De eerste is geplaatst in een ca. 95 cm diepe kuil. De ovenruimte, waarvan de bodem en de wanden met een dikke laag leem bestreken zijn, is 57 cm breed en minstens 85 cm lang. Een trapvormige ophoging van ca. 15 cm tegen de achterwand is later door een nieuwe bodembekleding weggewerkt. De tweede oven werd meermaals vernieuwd. Van de oudste bleven alleen de in de muur ingewerkte achterwand en de op een diepte van 50 cm onder de puinlaag met panfragmenten beklede bodem bewaard (fig. 18).

Fig. 18. - Detail van de tweede oven tegen het gebouw E.

Na de afbraak is de zuidwestelijke hoek van het gebouw gesneden door de aanleg van waterput 24, terwijl de eerste oven en de fundering van de noordwand door een dikke oranje kleilaag bedekt zijn. Deze werd aangebracht bij de vergroting van de tweede oven die verder in gebruik bleef. De leemwanden rond de nieuwe ovenruimte van 1 m bij 1,45 m zijn nu verstevigd met panfragmenten en op regelmatige afstanden vertikaal geplaatste houten latten van 8 tot 13 cm breedte en 2 tot 3 cm dikte (fig. 18). Deze laatste vormden waarschijnlijk een geraamte voor de bouw van een koepel. De wanden zijn zeker nog acht maal hersteld door het aanbrengen van nieuwe leemlagen, waarbij de

ovenruimte geleidelijk tot ca. 40 bij 95 cm is herleid. De opeenvolgende ovenmonden zijn door de laatste vulling van waterput 22 gesneden.

Over de bestemming van deze ovens tasten wij volledig in het duister. Een enkel stukje gesmolten lood volstaat niet om hieromtrent enige conclusie te trekken. Wellicht was er veel water vereist bij de aktiviteit in dit gebouw en bij het gebruik van de ovens. Het is immers opvallend hoe de vier waterputten in deze sektor nauw rond het gebouw gegroepeerd zijn (W 22-25). Twee andere waterputten (W 26-27) schijnen volgens het materiaal in de vulling van de trechter eerder tot de oudere houtbouwfasen te behoren.

Voor een datering is ook hier betrekkelijk weinig materiaal beschikbaar. Enkele scherven uit het midden en de tweede helft van de Ie eeuw horen bij de oudere houtbouwfasen en verschaffen een *terminus post quem* voor de steenbouw. Het puin van deze laatste en de bijgaande waterputten bevatten aardewerk uit de IIe en het begin van de IIIe eeuw, samen met ouder materiaal in gestoorde kontekst.

7. HET BADGEBOUW F (fig. 19-22)

Dit gebouw heeft een L-vormige plattegrond waarvan de meer dan 21 m lange en ca. 5,20 tot 10,90 m brede hoofd vleugel ongeveer O-W gericht is volgens een lengteas van $87^{\circ}30'$. De noord-oostelijke vleugel van ca. 7,75 m breedte springt uit over een lengte van ca. 9,40 m. Hij bevat slechts een enkele grote ruimte van ca. 8,90 bij 6,75 m. Zijn drie buitenmuren (fig. 20, 1-3) zijn onder de puinlaag ongeveer 35 cm diep en 0,60 tot 1 m breed uitgebroken. Een deel van de westwand is nog over een hoogte van 25 cm in opstand bewaard gebleven. Hij is slechts 45 cm breed en vervaardigd met rechthoekig gehouwen limonietblokken. Binnen dit vertrek en ten oosten ervan strekt zich een sterk verstoorde puinlaag uit met veel panresten en brandafval (fig. 21, profiel C-D, 1). Deze bedekt een ca. 20 cm dikke aangedamde vloer van zand en leem, vermengd met puin (laag 2). Daaronder treft men plaatselijk een tweede puinlaag aan, die tot een oudere fase van dit gebouw behoort (laag 3). Het uitspringende vertrek was toen binnenwerks slechts ca. 7 bij 5,75 m groot. De uitgebroken muurgreppels 4-6 zijn 65 tot 75 cm breed en meestal nog 30 tot 40 cm diep, behalve tegen waterput 28 waar de wanden 5 en 6 veel zwaardere grondvesten hebben. Alhoewel de muurgreppel onderbroken is door de bovenste vulling van zijn trechter, toch is deze waterput zeker ouder dan de steenbouw.

De oostelijke wand 3 van de tweede bouw fase is in rechte lijn verlengd tot aan de zuidgevel van het gebouw. Hij omsluit een smalle

gang van ca. 1,90 bij 4,20 m. Het derde vertrek is inwendig ongeveer 3,90 bij 4,10 m groot en bezit een rechthoekige nis die over een breedte van 4,20 m tegenover de zuidgevel van het gebouw ca. 2,30 m uitspringt. Vandaar vertrekt een ondiepe afwateringsgracht in zuidelijke richting. De muren 7-12 zijn praktisch volledig uitgebroken over een breedte van 0,90 tot 1,50 m en een diepte van ca. 1,50 m. Dit is ongeveer het niveau van de aanpalende hypocaustkamer, die bij de afbraak bijna

Fig. 19. - Zicht op het westelijk deel van de thermen F.

volledig tot een met puin gevulde kuil werd herleid. Uit de weinige overblijvende elementen kan men afleiden dat op de bodem van de kuil eerst een ca. 45 cm dikke laag van limonietknollen werd aangebracht (fig. 21, profiel A-B). Deze diende als fundering voor de muren zowel als voor de vloer, die met limonietgruis is geëffend. Dit deel van het gebouw kon niet volledig opgegraven worden. Het lijkt echter zeer waarschijnlijk dat deze hypocaustkamer zich over een oppervlakte van ca. 3,90 bij 5,50 m tot aan de muur 14 uitstrekte. Aan de noord- en zuidzijden springen twee rechthoekige nissen van buitenwerks 4,60 m breedte uit over een diepte van respectievelijk 3,10 en 2,60 m. Ten westen van muur 14 ligt nog een vertrek dat door recente bouwwerken grotendeels vernield is. De zandbodem, bedekt met een laagje roze mortel en limonietbrokken, ligt hier ongeveer 60 cm hoger dan in de

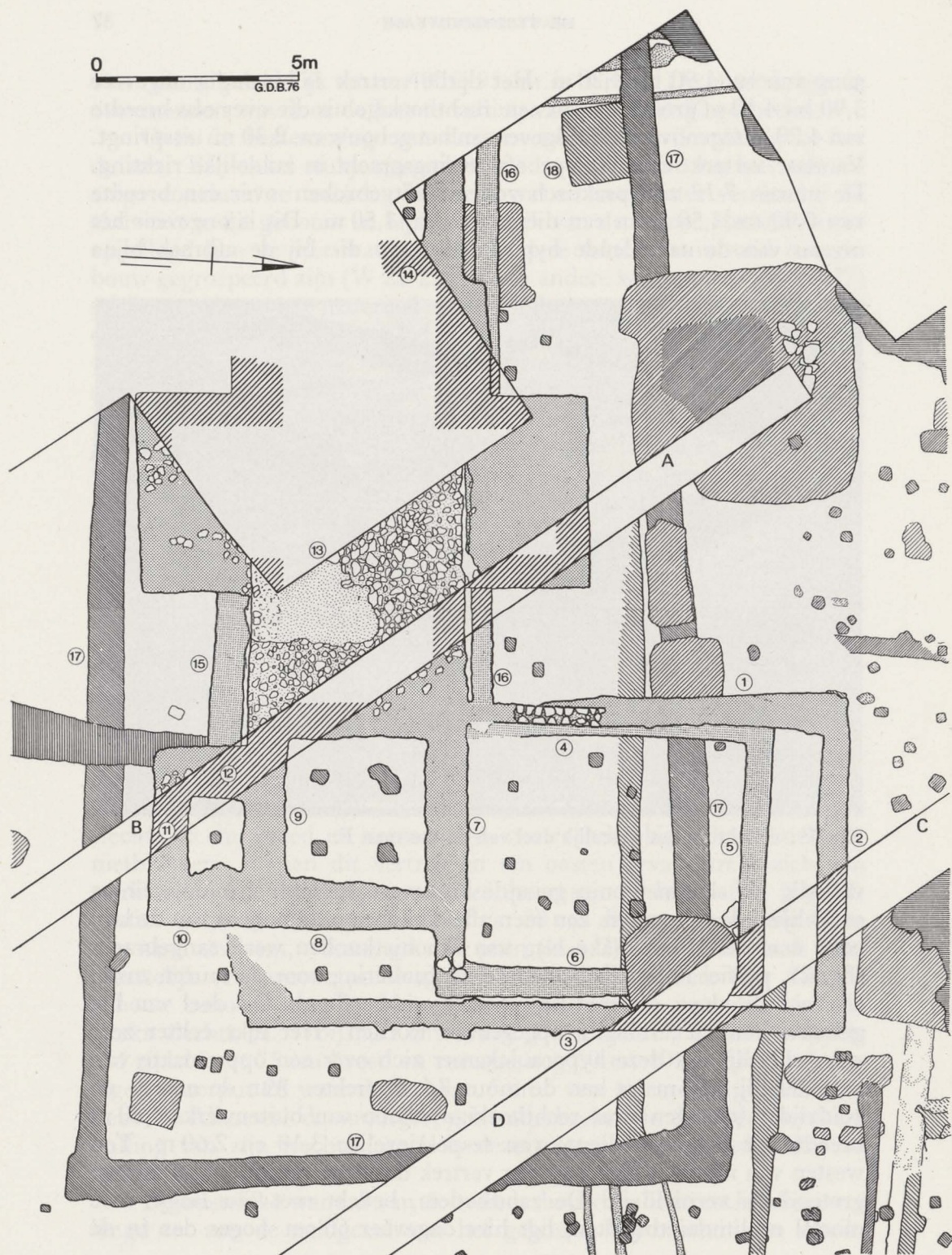

Fig. 20. - Oprogravingplan van de thermen F en de oudere sporen.

hypocaustkamer. De vulling is verder totaal verschillend en bevat veel houtskool en as. Ten slotte zijn er nog de twee uitgebroken muurgreppels 15 en 16 te vermelden. Zij lopen parallel met de noord- en zuidwanden van de hypocaustkamer en behoren waarschijnlijk tot de eerste fase van dit gebouw. Als overblijfselen van de inrichting kunnen vermeld worden: vierkante en ronde hypocausttegels, ijzeren haken waarmede pannen of tegels tegen de muren werden bevestigd als bekleding van badkuipen, kwartronde hoekdichtingen en fragmenten van beschilderde wandpleister. Slechts enkele elementen van het decor kunnen nog onderscheiden worden: rode, witte en groene strepen op rode of witte achtergrond.

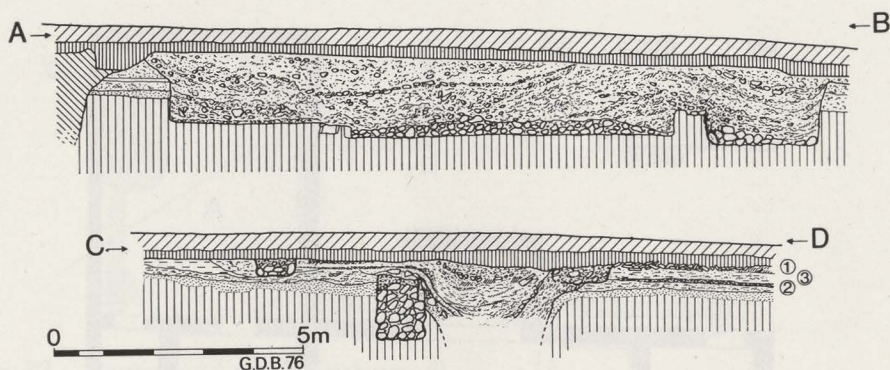

Fig. 21. - Twee profielen door het thermengebouw.

De sporen van de oudere houtbouwphase leverden voldoende materiaal om de inrichting van dit gebouw in de eerste jaren van de IIe eeuw te kunnen situeren. Twee munten van Trajanus (*RIC* 417: 99-100 en *RIC* 395: 101-102) geven de nauwkeurigste *termini post quem*. Volgens een terra sigillata scherf met stempel DAGAMARVS (ca. 115-130) uit de eerste puinlaag kan de verbouwing reeds kort daarop plaats gevonden hebben. Het weinige materiaal uit het puin van de definitieve afbraak reikt tot in de eerste helft van de IIIe eeuw.

De enkele overblijfselen van de inrichting en vooral de plattegrond laten er geen twijfel over bestaan dat dit een badgebouw geweest is. Ondanks de slechte en onvolledige bewaring kan men toch met enige zekerheid de bestemming van de verschillende vertrekken bepalen en een reconstitutie van de plattegrond voorstellen (fig. 22). De ingang mag aan de oostzijde gesitueerd worden. Langs het kleine *vestibulum* bereikte men de kleedkamer in de uitspringende noord-oostvleugel. Dit *apodyterium* met eenvoudige vloer van aangedamde aarde werd in een tweede bouwphase vergroot. Een deur in de zuidwand leidde naar het

frigidarium, een relatief klein vertrek dat voorzien was van een rechthoekige badkuip van vermoedelijk ca. 2,75 bij 1,70 m in de uitspringende nis. Hier lijkt het wel waarschijnlijk dat een betonnen vloer volledig werd weggebroken. De aanpalende badkamer was met een hypocaustverwarming uitgerust. Daar er geen aanwijzing is voor het bestaan van een tussenwand en de volgende ruimte aan de westzijde zeer waarschijnlijk reeds het *præfurnium* bevatte, zal deze wel gelijktijdig de functie van *caldarium* en van *tepidarium* vervuld hebben. Door vergelijking met beter bewaarde badgebouwen mag men aannemen dat deze hypocaustkamer voorzien was van drie tamelijk grote badkuipen: een eerste tegen de westwand boven het aldaar te situeren stookkanaal en

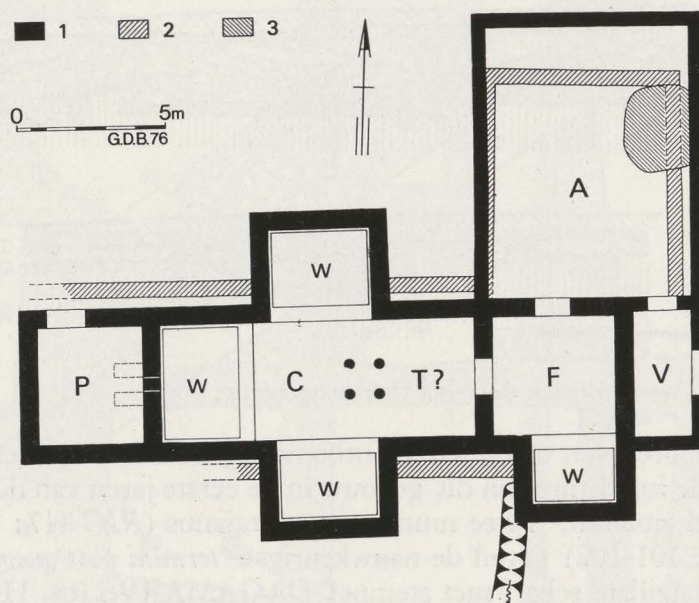

Fig. 22. - Poging tot reconstitutie van de thermen: V *vestibulum*, A *apodyterium*, F *frigidarium*, T *tepidarium*, C *caldarium*, P *præfurnium*, W waterbekkens; 1 tweede bouwphase, 2 eerste bouwphase, 3 oudere waterput.

de twee overige in de uitspringende nissen. Hoe dit deel van het gebouw er oorspronkelijk heeft uitgezien blijft onduidelijk? Waarschijnlijk bleef een deel ervan wel bij de verbouwing behouden.

8. GEBOUW G (fig. 23)

Ongeveer halweg tussen gebouw D en de thermen F werden nog geringe resten van een zevende constructie in steenmateriaal gevonden.

Het betreft een ondiep uitbraakspoor van een ongeveer N-Z gerichte muur (355°) die slechts over een lengte van ca. 11 m bewaard bleef. Parallel daarmee en op een afstand van ca. 2,50 m liggen aan de oostzijde vier nagenoeg vierkante basissen. Zij zijn onderling 3 tot 3,50 m van elkaar verwijderd. Gezien de geringe afstand tot de aanpalende gebouwen en de aanwezigheid van meerdere waterputten en afvalkuilen, behoren deze resten vermoedelijk tot een alleenstaande porticus.

Het puin van de steenbouw bevatte slechts een versierde terra sigillata scherf van het tweede kwart van de IIe eeuw, de onderliggende houtbouwsporen materiaal van Claudius tot het einde van de Ie eeuw.

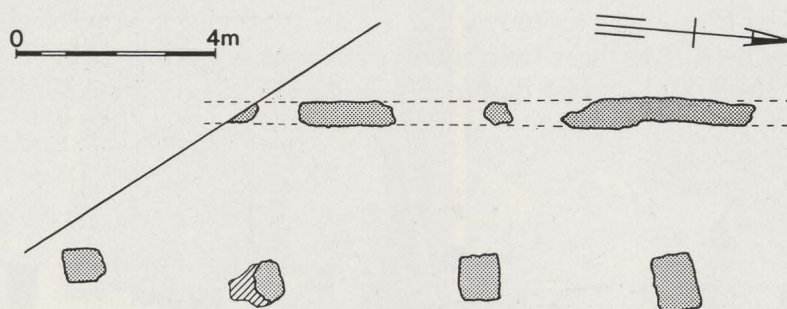

Fig. 23. - Plattegrond van het gebouw G.

9. GEBOUW H

Volledigheidshalve kunnen wij hier nog in het kort vermelden dat een achtste gebouw reeds vroeger door de Antwerpse Vereniging voor Grot- en Bodemonderzoek opgegraven werd op ca. 19 m ten oosten van het woonhuis D (pl. III). Het is een smalle langwerpige constructie van 25,60 bij 3 tot 3,50 m, die ongeveer ONO-WZW gericht is volgens een lengteas van 68° en in vijf vertrekken van ongelijke breedte is ingedeeld. Het is zeer goed mogelijk dat deze uitgebroken muursporen tot een veel breder gebouw behoorden, waarvan de N.-zijde totaal verdwenen is. Een pottenbakkersoven lag op ca. 28 m ten NO ervan.

In 1976 werd nog een ongeveer O-W gerichte muur door de Heemkundige Kring van Grobbendonk aangesneden op ca. 68 m ten NW van de tempel A, vóór de woning gelegen aan de Vorselaarse baan 1 (perceel 211d). Tenslotte weze er nog aan herinnerd dat het puin van de zogenaamde « villa » die gedeeltelijk door L. Stroobant werd onderzocht, op ca. 70 m ten ZZW van de thermen F mag gesitueerd worden. Resten van hypocausten wijzen wel op een tamelijk belangrijk gebouw.

10. HOUTBOUW

Door de aanwezigheid van enkele kleine scherfjes in enkele verspeide paalgaten kan men aannemen dat niet alle sporen van houtbouw tot de eerste bewoningsfase van deze nederzetting behoren. Wellicht zijn het resten van enkele secundaire constructies die gelijktijdig tussen de gebouwen in steenmateriaal kunnen bestaan hebben. Het lijkt echter eerder waarschijnlijk dat de houtbouw pas tijdens de slotfase van de bewoning opnieuw in voege gekomen is.

Op slechts een enkele plaats is een duidelijke plattegrond van deze latere houtbouw te herkennen. Het betreft een zogenaamd « Grubenhaus » op ca. 6 m ten noorden van de uitspringende vleugel der thermen (fig. 24 en pl. III, I). Een rechthoekige kuil van 3,30 m lengte en 1,85 tot 2,05 m breedte is tegenover het eerste opgravingsniveau slechts 20 tot 27 cm diep. Met haar twee rijen van elk vijf palen aan de beide korte zijden van de kuil beslaat de hut een oppervlakte van ca. 3,20 bij 2,40

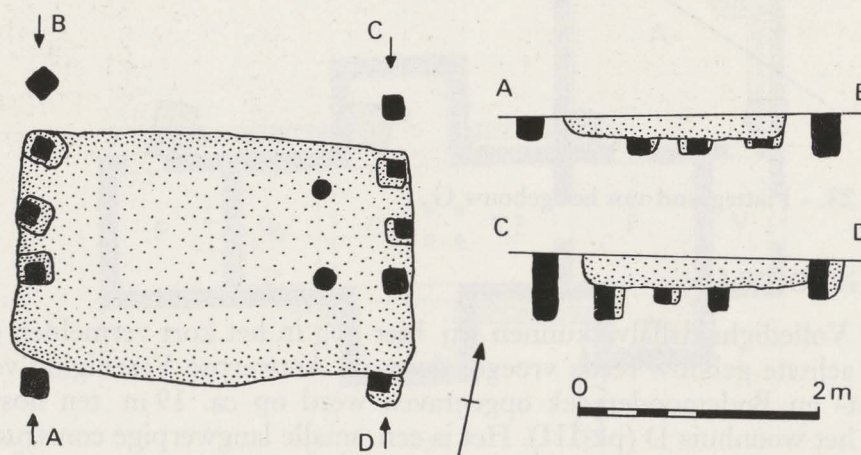

Fig. 24. - Plattegrond en doorsneden van het « Grubenhaus ».

tot 2,70 m. De vier hoekpalen zijn telkens buiten de kuil geplaatst. Van eventuele wanden werden geen sporen vastgesteld. Twee ronde paalsporen in het oostelijk deel van de hut zouden tot een ingebouwd element kunnen behoren, zoals bvb. een weefstoel. Enkele scherven van gewoon aardewerk en een terra sigillata-fragment van de vorm Ludowici Tv geven een datering in de late IIe eeuw of het begin van de IIIe eeuw.

11. WATERPUTTEN

Over het gehele opgravingsterrein werden niet minder dan 28 waterputten aangetroffen. Nabij gebouw D en ten noorden van gebouw H werden er vroeger reeds enkele door de Antwerpse Vereniging voor Grot- en Bodemonderzoek gevonden. Voor zover enkele scherven in de bovenste vulling een datering toelaten, lijken 15 van de 28 waterputten uit de steenbouwfase van de nederzetting te stammen. De vier putten (W 2, 3, 6 en 9) nabij de tempel schijnen tot de slotfase van de bebouwing te behoren, wanneer een deel van de temenos ook voor de aan-

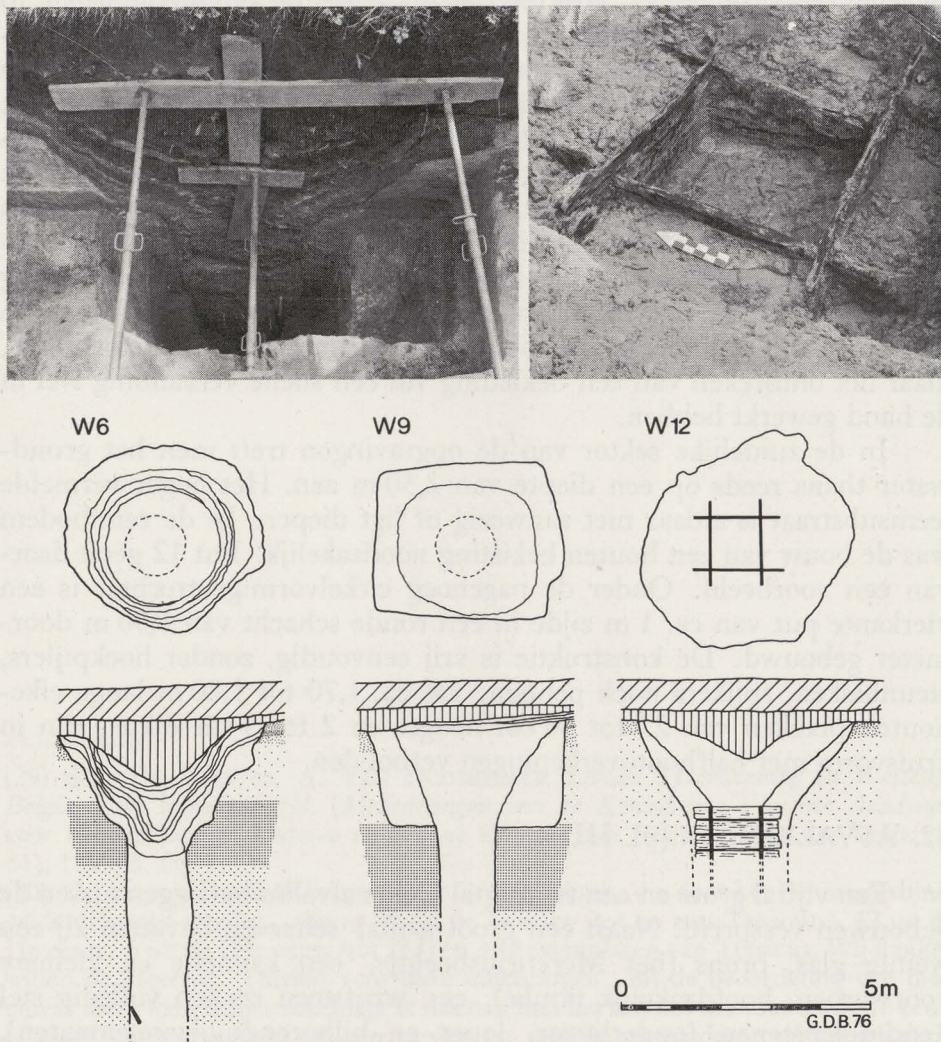

Fig. 25. - Zichten, plattegronden en doorsneden van enkele waterputten.

leg van grote afvalkuilen werd ingepalmd. De zeven putten 11-12 en 14-18, en waarschijnlijk nog andere ten oosten daarvan, dienden wellicht voor de bevoorrading in drinkwater van het woonhuis D. De vier laatste (W 22-25) stonden mogelijk in verband met een ambachtelijke activiteit waarvan de twee ovens tegen gebouw E getuigen. Opvallend is de afwezigheid van waterputten bij de thermen. Hier moet de waterbevoorrading op een andere wijze opgelost geweest zijn.

Veruit de meeste onder hen tekenden zich af als ronde kuilen waarin de talrijke vullingslaagjes een veelkleurig aureool vormden. Zij zijn trechtervormig uitgegraven tot op of gedeeltelijk in een harde oranje-kleurige leemlaag van ca. 1,30 tot 2 m dikte, die op een diepte van 2,30 tot 3 m aangetroffen wordt (fig. 25). Daarnaast zijn er enkele rechtehoekige kuilen met nagenoeg verticale wanden tot op dezelfde diepte (bvb. W 9). Onder dit niveau zijn meestal ronde schachten van 80 tot 1,20 m doormeter tot in de ondergrond van grof grijs-zwart tot groen kleiig zand gegraven. Alhoewel de putten 6, 8 en 9 tot respectievelijk 6,50 m, 7,50 m en 4,50 m diepte geledigd werden, zonder hun bodem noch de grondwatertafel te bereiken, zijn nergens sporen van een houtbekisting aangetroffen. Enkele losse eikehouten planken in de vulling zijn vermoedelijk van de putrand afkomstig. Waarschijnlijk gaf de stevigheid van de ondergrond voldoende waarborgen tegen instortingen, maar het ontbreken van een bekleding zal een snelle verzanding wel in de hand gewerkt hebben.

In de zuidelijke sektor van de opgravingen treft men het grondwater thans reeds op een diepte van 2,50 m aan. Het hoger vermelde leemsubstraat is aldaar niet aanwezig of ligt dieper. In de zandbodem was de bouw van een houten bekisting noodzakelijk. Put 12 geeft daarvan een voorbeeld. Onder de nagenoeg cirkelvormige trechter is een vierkante put van ca. 1 m zijde in een ronde schacht van 1,90 m doormeter gebouwd. De konstruktie is vrij eenvoudig, zonder hoekpijlers, steunbalken, spijkers noch pennen. De ca. 1,70 tot 1,80 m lange eikehouten planken van 23 tot 30 cm hoogte en 2 tot 3 cm dikte, zijn in kruisvorm met halfhoutoverkepingen verbonden.

12. AFVALKUILEN (pl. III)

Een vijftal grote en een twintigtal kleine afvalkuilen liggen tussen de gebouwen verspreid. Naast een groot aantal scherven bevatten zij een weinig glas, brons (het Mercuriusbeeldje, een kannetje en kleinere voorwerpen, hoofdzakelijk fibulae), een wrijfsteen en een volledig stel handmolenstenen (onderligger, looper en bijhorende ijzerelementen), een bijltje, een grote wolschaar (L. 41 cm), paardebitten, wetstenen, enz.

Enkele grove scherven met kartelrand van zogenaamde « potovens » (29) en slakken wijzen op het voortbestaan van een ijzersmelterij.

Uit de samenstelling van hun inhoud blijkt dat de grootste kuilen pas in de laatste fase van de bewoning (einde IIe - IIIe eeuw) aangelegd werden. Dit kan in grote mate verklaren waarom er meer terra sigillata uit de tweede helft van de IIe eeuw aanwezig is dan uit de eerste helft. De invoer van terra sigillata loopt zeer sterk terug tegen het einde van de IIe eeuw en eindigt definitief tegen ten laatste het midden van de IIIe eeuw. Het gewone aardewerk vermindert eveneens in de eerste helft van de IIIe eeuw, maar wijst toch op een voortzetting van de bewoning tot in de tweede helft. De muntreeks geeft ons een overeenstemmend beeld. Van de 56 identificeerbare munten zijn er 39 uit de Ie eeuw (tot en met Traianus) tegenover 13 exemplaren van Hadrianus tot Marcus Aurelius en twee munten van Caracalla en Severus Alexander, terwijl een *terminus post quem* voor het einde van de Romeinse bewoning in deze sector door twee imitaties van Tetricus-munten verschaft wordt (30).

---

(29) S. J. DE LAET en A. VAN DOORSELAER, *Lokale Ijzerwinning in Westelijk België in de Romeinse tijd*, (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 31), 1969, 5, fig. 1.

(30) Op een totaal van 127 munten uit Grobbendonk, die door het Penningkabinet geïdentificeerd werden, zijn er 76 uit de Ie eeuw (tot en met Trajanus), 42 uit de IIe eeuw, 6 uit de IIIe eeuw (tot 253) en drie exemplaren van Tetricus. Wij danken wijlen de Heer M. Thirion voor deze inlichtingen. Bij de beoordeling van deze cijfers dient men echter rekening te houden met het feit dat munten uit de Ie eeuw officieel nog zeer lang in omloop bleven, en met de verminderde geldcirculatie in de IIIe eeuw.

NABESCHOUWINGEN

De opgravingen, die in 1972 en 1973 ondernomen werden in de noord-oostelijke sector van de « Steenberg », hebben het vermoeden bevestigd dat hier in de Romeinse tijd een belangrijke nederzetting bestaan heeft. De onderzochte oppervlakte (ongeveer 1,5 ha) en de aanpalende sector waar de Antwerpse Vereniging voor Grot- en Bodemonderzoek vroeger reeds opzoeken verrichte (samen ongeveer 2 ha), vertegenwoordigen slechts een klein deel van de nederzetting waarvan de grenzen nog niet nauwkeurig gekend zijn (pl. I). In O-W richting strekken de overblijfselen zich uit over een afstand van ca. 300 m, van de Nijverheidsstraat tot bijna aan de Hoogveldstraat, in N-Z richting over ca. 400 m en wellicht zelfs 700 m. Vondsten worden immers vermeld op 40-50 m en ca. 300 m ten noorden van de Vorselaarse baan. In zuidelijke richting reikt het puinveld zeker tot voorbij de Steenbergstraat, terwijl nog schervenmateriaal in de nabijheid van het dorpsplein gevonden werd. De totale oppervlakte van de nederzetting mag dus op minstens 12 ha geschat worden, en mogelijk zelfs een twintigtal. Bij de beoordeling van de opgravingsresultaten moet men dan ook indachtig zijn dat in het beste geval slechts 1/6e van deze oppervlakte onderzocht werd en het grootste deel daarvan door middel van min of meer verspreide sleuven.

Dit geldt zeker voor de vóór- en vroeg-Romeinse bewoning. De enkele scherven uit de vroege IJzertijd, waarmede geen duidelijke gebouwsporen in verband kunnen gebracht worden, zijn zeker te weinig talrijk om van een vestiging van enig belang te kunnen gewagen. Haar kern kan echter wel elders onder de Romeinse nederzetting bedolven liggen. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat deze vroege scherven de eerste duidelijk herkenbare structuur, een palissade met poortgebouw, zouden kunnen dateren. Wegens het behoud van de oriëntering en de juiste overlapping schijnen deze integendeel eerder kort voor de oprichting van het eerste Romeinse gebouw te hebben bestaan. Men beschikt echter nog over al te weinig preciese gronden om het vaatwerk van de IJzertijd in onze streken nauwkeurig te dateren, zodat onzekerheid blijft heersen. Eens te meer stelt zich hier het probleem van de voortzetting van de late IJzertijd na de verovering, tot wanneer de romanisatie zich rond het midden van de Ie eeuw n.C. of kort nadien ook tot het platteland verbreidde. De palissade met poort zou tot een nederzetting uit deze overgangperiode kunnen behoren. Haar omvang blijft nog onbekend. Wellicht was het een alleenstaande hoeve met

bijhorigheden of een kleine agglomeratie van enkele hofsteden. De gebouwen zijn denkelijk zuidwaarts op de licht naar de Nete afdalende helling te zoeken.

In de tijd van keizer Claudius, of ten laatste kort daarop heeft deze inheemse nederzetting de plaats moeten ruimen voor een groot houten gebouw van ca. 22 bij minstens 38 m. Wegens zijn grote afmetingen en zijn bijzondere plattegrond, met talrijke kleine vertrekken rond een grote middenruimte, lijkt een privé-bestemming weinig waarschijnlijk. De vondsten, waarvan de oudste hoofdzakelijk in en rond dit gebouw voorkomen, getuigen van in den beginne van een zekere rijkdom. De kwantiteit en vooral de kwaliteit van het nieuwe Romeinse kultuurgoed, o.m. de terra sigillata en het glas, zijn voor Noord-België zeker onverwacht. Dit alles wijst ongetwijfeld op de bijzondere betekenis van de vroegste Romeinse inplanting te Grobbendonk, een betekenis die wij slechts door vergelijking van de plattegrond kunnen trachten te achterhalen.

Algemeen wordt aanvaard dat vele *vici* gegroeid zijn rond officiële gebouwen die op min of meer regelmatige afstanden langs de wegen werden opgericht (31): pleisterplaatsen voor reizende ambtenaren en voor de staatspostdienst (*cursus publicus*), magazijnen voor het opslaan van de dikwijls *in natura* geïnde belastingen (*annona*) en posten van de wegenpolitie (*beneficarii*). In ons land kent men echter nog maar weinig of niets over de oorsprong der *vici*. Een mogelijk verband met de *cursus publicus* veronderstelt natuurlijk een ligging langs een hoofdweg of aan een kruispunt. Het tracé van de Romeinse wegen is in de zandige streken van Noord-België echter moeilijk of niet terug te vinden en het gebrek aan inlichtingen daaromtrent te Grobbendonk, belet niet dat deze plaats zeer waarschijnlijk met bvb. Tongeren en Tienen en andere agglomeraties in het westen en het noorden verbonden was. Met zijn talrijke vertrekken rond een grote middenruimte beantwoordt de plattegrond van ons gebouw aan een wijd verspreid type van herbergen dat kenschetsend is voor officiële *mansiones* en *stationes*, maar toch niet uitsluitend. Ook bij private herbergen en *hospitalia* voor pelgrims komt het voor (32). Anderzijds zijn de dubbele rijen van kleine vertrekken ook karakteristiek voor een bepaald type van stapelhuizen (*horrea*), waarvan het bestaan met de inning van de *annona* in verband kan worden

---

(31) A. L. F. RIVET, *The Classification of Minor towns and related settlements*, in *The Small towns of Roman Britain*, (*British Archaeol. Reports* 15), 1975, 111-114.

(32) Een overzicht van litteraire, epigrafische en archeologische bronnen over herbergen en wegstations vindt men bij H. BENDER *Archäologische Untersuchungen zur Ausgrabung Augst-Kurzenbetti*, (*Antiqua* 4), Frauenfeld, 1975, 125-135.

gebracht. De instellingen van de *cursus publicus* en de magazijnen voor de *annona* waren echter niet steeds van elkaar gescheiden (33).

Welke de preciese functie van dit gebouw ook moge geweest zijn, zeker lijkt het ons wel dat zijn oprichting moet gezien worden in het kader van de inplanting van de nodige infrastructuur voor het beheer van dit gebied, hetzij door het centrale gezag, hetzij door het regionale bestuur (34). Men moet immers ook rekening houden met de mogelijkheid dat Grobbendonk gesticht werd door autoriteiten van de *civitas Tungrorum* als een centrum voor het beheer en de ontwikkeling van deze verre uithoek, een streek die wel niet zo dun bevolkt moet geweest zijn als uit de huidige stand van het archeologisch onderzoek blijken kan. Dat deze stichting in de tijd van Claudius of kort daarop kan gedateerd worden is zeker geen toeval. Aan deze keizer worden immers de politieke en praktische maatregelen toegeschreven, die geleid hebben tot de romanisatie en de economische bloei in Noord-Gallië (35).

Rond dit « officieel » gebouw, dat zelf meerdere verbouwingen onderging, ontstond een kleine bewoningskern die zeer snel tot een dorp uitgroeide, een *vicus* in de brede betekenis van de term (36). Het had schijnbaar niet te lijden onder de gebeurtenissen die in 69-70 met de Bataafse opstand gepaard gingen. In het materiaal is althans geen onderbreking te bemerken. Tijdens die jaren kende Grobbendonk integendeel een stijgende invoer van terra sigillata die de bloei van de nederzetting onder de flavische keizers inluidde. De uitbreiding van het dorp verliep tamelijk planmatig. De meeste gebouwen werden immers volgens een constante oriëntering opgericht, behalve enkele palissades die bepaalde sectoren van elkander scheidde. Ten noorden van het « officieel » gebouw bestond toen mogelijk reeds een heiligdom, waartoe de houten voorganger van tempel B behoorde. De omvang van dit religieus complex is echter onbekend en de datering zeer vaag. De bewoners van dit dorp wijdden zich o.m. aan artisanale bedrijvigheden zoals metaalbewerking, waarvoor het lokale limoniet als erts werd uitgebaat.

---

(33) D. VAN BERCHEM *L'annone militaire dans l'empire romain au IIIe siècle*, Paris, 1937, 176 vv.

(34) S. S. FRERE *The origins of small towns*, in *The small towns of Roman Britain*, (*British Archaeol. Reports* 15), 1975, 4-7.

(35) S. J. DE LAET, *Claude et la romanisation de la Gaule septentrionale*, in *Mélanges A. Piganiol*, Parijs, 1966, 951-961.

(36) Over de betekenissen van de term en het juridisch statuut van de *vici*: S. JOHNSON, *Vici in Lowland Britain*, in *The small towns of Roman Britain*, (*British Arch. Reports* 15), 1975, 75-83.

Kan de vermindering van het aantal terra sigillatascherven tegen het einde van de Ie eeuw wijzen op een zeker verval van deze agglomeratie, waaraan dan door het doorvoeren van een grondige verbouwing nieuw leven zou zijn ingepompt? Wellicht weerspiegelt deze vermindering slechts een wijziging in de handelsbetrekkingen met de zuidgallische pottenbakkerscentra, waarvan de eindproductie minder goed vertegenwoordigd is. Tijdens de IIe en de IIIe eeuw werden dan producten van de midden- en voornamelijk oost-gallische ateliers ingevoerd. Dat deze overschakeling samenviel met de grondige wijziging van de *vicus* is waarschijnlijk toevallig. De overgang van houtbouw naar steenbouw, die in andere steden en *vici* van Noord-Gallië wel vroeger plaats vond, mag te Grobbendonk in de eerste jaren van de IIe eeuw (na 102) gesitueerd worden. De voor alle gebouwen beschikbare *termini post quem*, alhoewel niet steeds even nauwkeurig, stemmen tamelijk goed overeen. Men kan daaruit dan ook besluiten dat een enkel groot bouwprogramma werd uitgevoerd, dat tot doel had de nederzetting volledig te hernieuwen, met behoud nochtans van de oriëntering der houtbouw-fase.

Het opgegraven deel van de nieuwe nederzetting wordt volledig gedomineerd door het tempelcomplex dat aan de noordwestelijke rand ervan ligt. Het omvat drie tempels op een terrein dat wellicht door een omheiningsmuur van de overige gebouwen gescheiden was (*temenos*). Het belang van dit heiligdom wordt vooral onderstreept door de monumentale tempel A. Met zijn *cella* van ca. 16 m zijde en omgang van ca. 24 m zijde op een podium van ca. 30 m zijde en zijn noordelijke uitbouw behoort hij tot de grootste in noordelijk Gallië en is slechts iets kleiner dan de tempel in de noordelijke sector van de *caput civitatis* Tongeren (37). Met hun *cellae* van respectievelijk 6 bij 4,24 m en 7,50 bij 7,50 m en omgangen van 10,30 bij 8,80 m en 14,35 bij 14,55 m, zijn de twee overige eerder te rangschikken onder de kleinere *fana* van het Celto-Romeins type in onze streken (38). Over de eredienst in dit heilig-

(37) *Cella* van 13,65 bij 16 m en omgang van 24,90 bij 33,10 m: J. MERTENS, *Een Romeins tempelcomplex te Tongeren*, in *Kölner Jahrb. f. Vor- und Frühgeschichte* IX, 1967/68, 101-106.

(38) Velzeke: 6,35 x 5,87 en 13,60 x 12,94 m: F. MEEX — J. MERTENS, *Een Gallo-Romeinse tempel te Velzeke (Zottegem)*, (*Archaeol. Belgica* 142), 1973; Nijmegen: 7,15 x 6,15 en 12,90 x 10,10 m: M. DANIELS, *Romeinsch Nijmegen II — Ulpia Noviomagus*, in *O.M. Leiden* N.R. 8, 1927, 65-111; Vervoz: 7 x 6,50 en 15,50 x 15 m: D. WITVROUW, *Un sanctuaire gallo-romain à Vervoz-Clavier*, in *Publik. Prov. Gallo-Rom. Museum Tongeren* 19, 1974, 192-197; Hofstade: 7,10 x 6,75 m: S. J. DE LAET, *Een Gallo-Romeins heiligdom op de Steenberg te Hofstade bij Aalst*, in *Cult. Jaarboek Prov. Oostvlaanderen* I, 1950, 240-270; Tavigny: 8,68 x 7,40

dom zijn wij niet ingelicht. Het verband tussen het Mercuriusbeeldje en de tempels is immer onzeker.

De overige gebouwen verrezen buiten het tempelcomplex en werden op tamelijk regelmatige wijze ingeplant: het woonhuis D, het klein gebouwtje E dat voor een of andere artisanale bedrijvigheid met twee ovens was uitgerust, het badgebouw E, mogelijk een *porticus* G en het onvolledig bewaarde gebouw H waarvan de functie ons ontgaat (39). Andere resten van steenbouw liggen zeker nog in zuidwestelijke en oostelijke richting. Het belangrijkste element is hier wel het badgebouw. De kleine ingang, de kleedkamer die in een tweede bouwphase vergroot werd, het *frigidarium* met kleine badkuip, de schijnbaar enige verwarmde badkamer met vermoedelijk drie waterbekkens en het *præfurnium* beslaan een oppervlakte van ca. 230 m². Een verdere uitbreiding in westelijke richting lijkt ons weinig waarschijnlijk. Wegens zijn afmetingen en vooral de grootte van het *apodyterium* kan men in dit gebouw publieke thermen herkennen.

Met wat thans van de steenbouwfase gekend is, zou men op het eerste gezicht geneigd kunnen zijn om Grobbendonk te vergelijken met bedevaartsoorden zoals bvb. het heiligdom « Martberg » bij Pommern (40), « Wallenborn » te Heckenmünster (41) en Hochscheid (42). Twee van de karakteristieke bestanddelen van deze bedevaartsoorden zijn te Grobbendonk aanwezig: de tempels en de thermen. *Hospitalia* of herbergen voor de pelgrims zijn (nog ?) niet gevonden, tenzij het onvolledige gebouw H met zijn rij van kleine vertrekken daarvoor in aanmerking zou kunnen komen. Rekening houdend met de oppervlakte van de nederzetting die nog niet werd opgegraven, en vooral de betekenis van

---

en 16,50 x 14,50 m: J. MERTENS — A. MATTHYS, *Tavigny Saint-Martin. Lieu de culte romain et médiéval*, (*Archaeol. Belgica* 126), 1971; Fontaine-Valmont I: 8,85 x 7,40 en 16,30 x 15,20 m en II: 8,40 x 7,50 en 16,30 x 15 m: G. FAYDER-FEYTMANS, *Le site sacré de Fontaine-Valmont*, (*Mém. et Public. Soc. des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut* LXXIV), 1960; Kontich: 14 x 11 en 20 x 17 m: *Archeologie* 1966, 62-63 en 1967, 55-56; Liberchies: 13 x 13 en 23 x 23 m: *Archeologie* 1962, 55-59; 1964, 73 en 1965, 60-61; Elst I: 11,60 x 8,70 m en II: 15,90 x 12,86 en 28,20 x 23,15 m: J. E. BOGAERS, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, (*Nederlandse Oudheden* I), s'Gravenhage, 1955.

(39) Wegens de vondst van enkele medische instrumenten denkt Dr. P. Janssens aan een klein *valetudinarium* (?).

(40) J. KLEIN, *Der Martberg bei Pommern an der Mosel und seine Kultstätte*, in *Bonner Jahrb.* 101, 1897, 62-116.

(41) W. BINSFELD, *Das Quellheiligtum Wallenborn bei Heckenmünster* (*Kr. Wittlich*), in *Trierer Zeitschrift* 32, 1969, 239-268.

(42) G. WEISGERBER, *Das gallo-römische Quellenheiligtum von Hochscheid*, *Kr. Bernkastel-Wittlich*, Berlijn, 1974.

de voorafgaande houtbouwfase, lijkt deze interpretatie ons hier niet toepasselijk.

In hetzelfde verband zou men — alle verhoudingen in acht genomen, want Grobbendonk ligt in een weinig vruchtbaar gebied waar natuurlijke rijkdommen en bouwmaterialen ontbreken — een vergelijking kunnen maken met een bijzonder type van nederzettingen, de *conciliabula*. Deze zijn van de gewone *vici* te onderscheiden door de aanwezigheid van een of meerdere pleinen met zuilengalerijen (*fora*), tempel(s), thermen, een theater en soms nog andere openbare gebouwen die gegroepeerd zijn in een monumentaal complex, zoals bvb. te Sanxay, Les Tours Mirandes, Genainville, Champlieu, Ribémont-sur-Ancre, enz. (43). Zij vervulden de rol van politieke, religieuze en culturele centra, die door de burgerlijke autoriteiten opgericht werden als tijdelijke vergaderplaatsen voor de verspreide landelijke bevolking van afgelegen gebieden (44). Zij bezaten oorspronkelijk geen of slechts een beperkte vaste woonkern, die in de loop der jaren wel tot een *vicus* kan uitgroeid zijn.

De aanwezigheid van een *forum* en een theater moet men te Grobbendonk denkelijk niet verwachten, tenzij zij buiten de opgegraven sektor liggen of niet op monumentale wijze opgericht werden. Een eenvoudig open plein kan daarvoor ook in aanmerking komen. Men mag zich echter de vraag stellen of kleinere agglomeraties in armere streken zoals Noord-België een zo duidelijk gespecificeerde rol vervulden, die door bijzondere gebouwen of een bijzonder plan van aanleg zou veruiterlijkt zijn (45). De overgang van hout- naar steenbouw is te Grobbendonk wel te radikaal en gelijktijdig gebeurd om door privé-personen uitgevoerd te zijn. Denkelijk was dit het gevolg van maatregelen genomen door lokale of regionale autoriteiten. Anderzijds is hier zeer waarschijnlijk wel een uitgestrekte vaste woonkern aanwezig geweest, als voortzetting van de vroegere bewoning. Dit kan men afleiden uit de getuigen van een economische activiteit (o.m. akkerbouw, pottenbakkerij, metaalbewerking) en vooral uit de aanwezigheid van twee graf-

---

(43) G. Ch. PICARD, *Les provinces occidentales de l'empire romain*, in *Sources archéologiques de la civilisation européenne. Colloque international de Mamaia 1-8 sept. 1968*, Bucarest, 1970, 152-164; ID., *La Gallia Romana*, in *Accad. Naz. dei Lincei Quaderni* 158, 1973, 139-150.

(44) Dezelfde interpretatie wordt voorgesteld voor een ander site in België: G. FAYDER-FEYTMANS, *Les Castellains à Fontaine-Valmont. Un ensemble monumental aménagé pour des réunions saisonnières*, in *Dossiers de l'archéologie* n° 21, 1977, 64-69.

(45) E. WIGHTMAN, *Le vicus dans le contexte de l'administration et de la société gallo-romaine: quelques réflexions*, in *Cæsarodunum* 11, 1976, 59-64.

velden, ten westen op het « Kerkeveld » en ten oosten op het « Hoogveld » (fig. 1). In afwachting dat nieuwe opgravingen ons inlichtingen verschaffen over het uitzicht van de rest van de nederzetting, menen wij Grobbendonk in deze periode te kunnen beschouwen als een *vicus* die geen andere functie vervuld heeft dan de meeste andere *vici* in ons land, waarmee het de periferische ligging der tempels gemeen heeft. Alhoewel hier met het tempelcomplex schijnbaar één aspekt benadrukt werd, moet deze functie toch meervoudig geweest zijn en fundamenteel weinig van deze der *conciliabula* verschild hebben. Grobbendonk was het religieus, cultureel en ook economisch (marktplaats en artisanale bedrijvigheid) centrum van een afgelegen streek in het noorden van de *Civitas Tungrorum*, de westelijke Kempen. Misschien kan daaraan nog een politieke of administratieve rol toegevoegd worden, bvb. als hoofdplaats van een *pagus*, maar daarvoor beschikken wij over geen inlichtingen. Zeker lijkt het ons dat het bestaan van een dergelijk centrum geenszins denkbaar is in een gebied dat slechts zeer dun zou bevolkt geweest zijn.

In de IIe eeuw kende deze *vicus* onbetwistbaar een bloeiperiode tijdens dewelke tempel C en de thermen nog vergroot werden. Door een vermindering van de invoer van terra sigillata uit de midden- en oostgallische productiecentra, wordt reeds tegen het einde van de IIe eeuw een zekere teruggang voelbaar. Met het begin van de IIIe eeuw ving duidelijk een periode van verval aan. Het gebouw E werd reeds ontmanteld, maar een der ovens bleef verder in gebruik en nieuwe waterputten werden nog gegraven. Het tempelterrein was nu gedeeltelijk ingepalmd, zoniet voor bewoning, dan toch voor bepaalde activiteiten. Grote afvalkuilen met materiaal van het einde van de IIe en de eerste helft van de IIIe eeuw en waterputten werden in deze sektor aangelegd. Tijdens de slotfase vond wel nog een zekere bouwactiviteit plaats, waarbij de vroegere houtbouwtechniek opnieuw in voege kwam. Een zogen. « Grubenhaus » kan in dit verband vermeld worden.

Dit verval werd zeker veroorzaakt of althans sterk beïnvloed door de economische recessie en de politieke instabiliteit die deze periode kenmerken. Ook de Germaanse invallen in de loop van de IIIe eeuw zullen hierbij wel een zekere rol gespeeld hebben, alhoewel Grobbendonk schijnbaar niet rechtstreeks het slachtoffer werd van deze plundertochten. Er zijn immers geen noemenswaardige sporen van een gewelddadige vernieling vastgesteld. De *vicus* werd integendeel geleidelijk verlaten. Tegen 250 kan men moeilijk nog over een dorpsgemeenschap spreken. Waarschijnlijk bleef slechts een gering aantal inwoners nog gedurende enkele tientallen jaren terplaatse. Vóór het einde van de IIIe eeuw breekt de bewoning definitief af. De imitaties van munten van keizer Tetricus (271-273) verschaffen een *terminus post quem*.

Na een onderbreking van enkele honderden jaren vindt men op nieuw getuigen van bewoning te Grobbendonk onder de vorm van grafvelden uit de merovingische periode: een nekropool van een zeventigtal tamelijk arme graven van de VIe en hoofdzakelijk de VIIe eeuw op ca. 500 m ten westen van de *vicus* en een geïsoleerde groep van vier rijkere graven op de plaats genaamd « Ouwen », ca. 400 m noordwaarts daarvan (fig. 1). Enkele generaties later, tijdens de VIIIe of in het begin van de IXe eeuw, richtte men op deze begraafplaats van een kleine adellijke familie en van haar nakomelingen een houten bedehuis op. De voorganger van de oude gotische parochiekerk van Grobbendonk werd in de loop van de XIe of XIIe eeuw door een romaans bouwwerk vervangen (46). De ruïnes van de Romeinse *vicus* op de « Steenberg » werden toen als steengroeve uitgebaat.

---

(46) J. MERTENS, *Tombes mérovingiennes et églises chrétiennes: Arlon, Grobbendonk, Landen, Waha*, in *Archaeol. Belgica* 187, 1976, 14-27.

RÉSUMÉ

LE VICUS GALLO-ROMAIN DE GROBBENDONK

L'importance du site gallo-romain sur le « Steenberg » (colline aux pierres) à Grobbendonk, où des découvertes éparses furent signalées depuis plusieurs siècles, n'apparut que depuis 1962 grâce aux fouilles entreprises par la « Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek ». En 1971-1973, le S.N.F. eut l'occasion d'y examiner une superficie d'environ 1,5 hectare qui ne représente qu'une petite partie de ce site s'étendant sur au moins 10 à 12 hectares, peut être même une vingtaine (pl. I). Les vestiges exhumés appartiennent à deux périodes d'occupation, la première caractérisée par la présence de bâtiments en bois, la seconde par des bâtiments en maçonnerie.

Un fragment de poignard en silex du néolithique moyen et quelques tessons du début de l'âge du fer témoignent d'une occupation pré-romaine. Aucune structure nette de bâtiment en bois ne peut cependant être attribuée à cette époque.

Deux tronçons d'une tranchée de palissade, interrompue par un passage de 3,50 m flanqué d'une tour de 10,30 sur 4 m (fig. 2), semble appartenir à un enclos datant de la fin de l'âge du fer ou plutôt du début de l'occupation romaine. Ne présentant guère de caractère militaire, il pourrait avoir entouré une ferme indigène ou un petit groupe de fermes avec dépendances.

Sous le règne de Claude ou peu après, un grand bâtiment en bois de 22 m sur au moins 38 m, fut implanté à l'emplacement de la porte de cet enclos. De par la disposition de deux rangées de pièces autour d'un espace central (fig. 3-5), son plan ressemble aux installations hôtelières, officielles ou privées, et à un type de magasins publics. Il paraît dès lors possible que l'on soit en présence d'une fondation officielle : *mansio* ou relais, dépôt du fisc ou autre poste implanté par les autorités locales pour assurer l'administration et l'exploitation d'une région éloignée du chef-lieu de la cité, Tongres. Autour de ce noyau officiel, qui subit encore plusieurs transformations, se développa rapidement une petite agglomération, dont les bâtiments et palissades, fortement perturbés par les constructions, puits et dépotoirs ultérieurs, étaient pour la plupart disposés de façon ordonnée selon la même orientation constante, plus ou moins nord-sud. Un rapport plus détaillé leur sera consacré ultérieurement.

Cette bourgade, dont les habitants se livrèrent entre autres à une activité artisanale (bas-fourneau, creusets et scories), connut rapidement une richesse indéniable, inattendue dans cette région réputée pauvre. L'importation croissante d'une quantité importante de terre sigillée des ateliers de la Gaule méridionale inaugura une période de prospérité sous les empereurs flaviens. Le développement de ce site ne semble nullement avoir été retardé ou interrompu par les événements liés à la révolte des Bataves en 69-70.

Un changement radical intervint dans les premières années du IIe siècle (après 102). Dans tout le secteur fouillé, tous les bâtiments en bois furent rasés pour faire place à des constructions en matériaux durs. Il n'en subsiste que des traces négatives et quelques pans de fondations en limonite, le seul matériau disponible dans cette région (fig. 7). Les bâtiments étaient disposés de façon assez

régulière, selon une orientation qui reprend plus ou moins celle des bâtiments antérieurs (pl. III).

Trois des sept édifices fouillés appartiennent à un complexe religieux, dominé au nord par le monumental temple A. Son plan particulier pose un problème d'interprétation (pl. II et fig. 8) : il pourrait s'agir d'une cella de 16 m de côté, entourée d'un portique de 24 m de côté sur un podium de 30 m de côté, avec une annexe saillante au nord, flanquée de rampes, couloirs ou portiques latéraux. Les temples B (10,30 m sur 8,80 m ; fig. 9-11) et C (14,35 m sur 14,55 m : fig. 12-13) présentent le plan classique des *fana* de tradition celtique. Le premier fut précédé d'une petite cella en bois, le second fut transformé ultérieurement par d'adjonction d'une seconde cella et la prolongation du portique. Plus au sud s'élevaient une maison d'habitation D (fig. 15), un petit bâtiment E avec deux fours incorporés (fig. 16-18), des thermes publics F (fig. 19-22) et un portique (?) G (fig. 23). Il convient d'y ajouter le bâtiment incomplet fouillé antérieurement au S.-E. et les restes d'un édifice avec hypocaustes repéré autrefois au S.-O. (pl. III). Entre les bâtiments, 28 puits (fig. 25) étaient dispersés irrégulièrement ; 13 d'entre eux appartiennent à la première période d'occupation.

Le secteur fouillé étant dominé par le complexe religieux, sur lequel semblaient orientés les autres bâtiments, une comparaison avec certains sanctuaires et lieux de pèlerinage ruraux, voire des *conciliabula*, pourrait être avancée. Cependant, vu l'étendue du site, les temples et autres édifices nous semblent plutôt avoir fait partie d'un vaste *vicus*, qui dut jouer le rôle de centre religieux, culturel et économique, peut-être même politique et administratif, d'une région isolée dans le nord de la cité des Tongres. Sa présence n'est guère concevable dans une contrée qui, comme on l'a cru trop longtemps, aurait été presque déserte à l'époque romaine.

Durant le IIe siècle, ce *vicus* connut une période de prospérité attestée entre autres par la terre sigillée importée des ateliers du centre et de l'est de la Gaule. La décadence se fit sentir dès la fin de ce siècle, mais l'abandon du site dut cependant être graduel. Certains bâtiments furent encore recoupés par des puits, des grands dépotoirs venaient empiéter sur la zone sacrée du complexe religieux et la construction en bois refit son apparition sous forme d'une petite hutte (fig. 24). Après le milieu du IIIe siècle, seuls quelques rares habitants durent encore vivre sur place pendant quelques dizaines d'années. Le *terminus post quem* pour l'abandon final est fourni par deux imitations de monnaies de Tetricus.

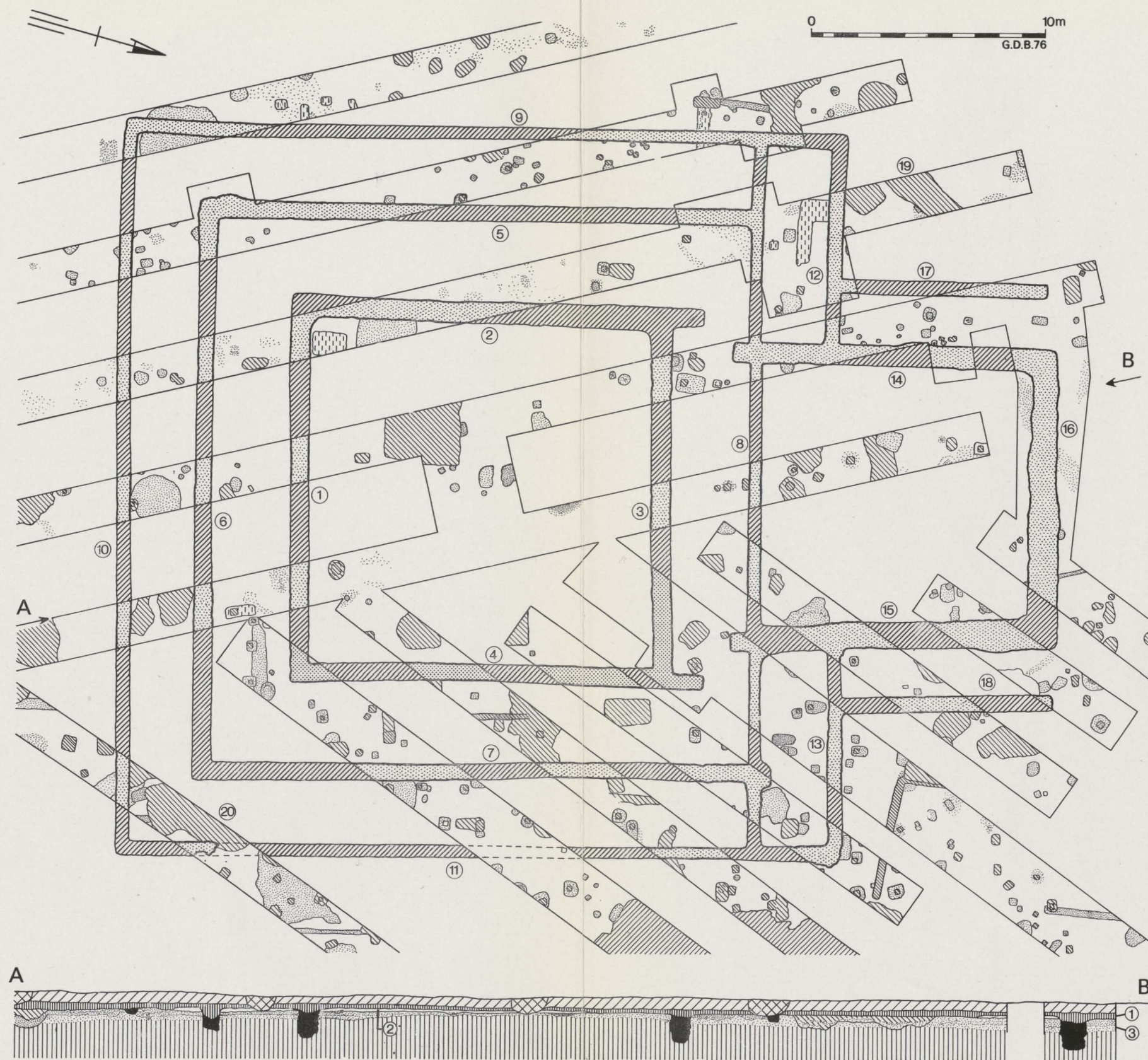
N.V. MECHELSE DRUKKERIJEN

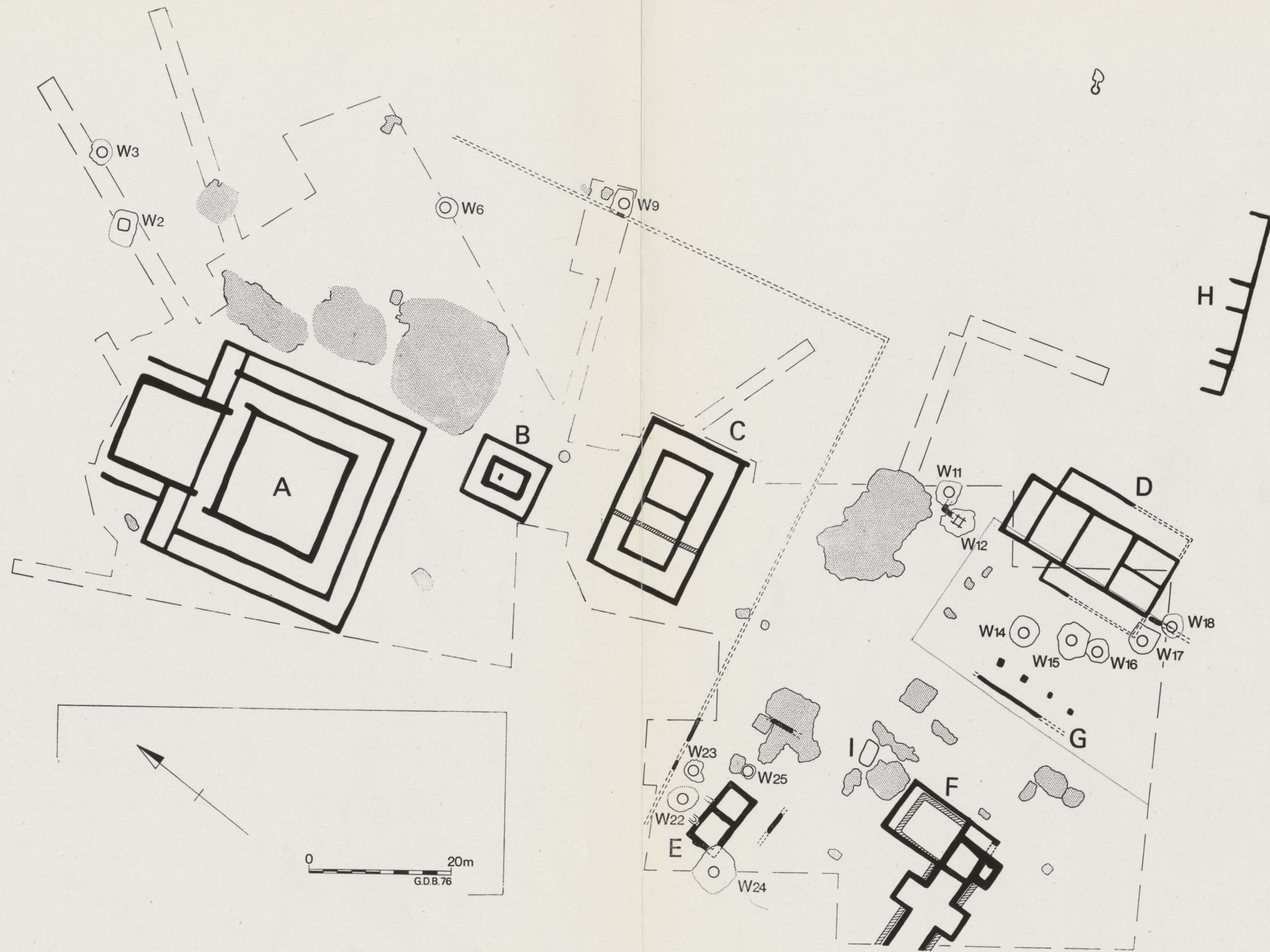
Pl. I. - Situatieplan: 1. Vermoedelijke uitbreiding van de nederzetting; 2. localisatie van vondsten en opgegraven sectoren; 3. gebouwen in steenmateriaal van de *vicus*; 4. oostelijk grafveld.

Pl. II. - Opgravingsplan van de tempel A en de oudere sporen.

Pl. III. - Algemeen plan van de *vicus* in de IIe en IIIe eeuw: gebouwen, afvalkuilen, waterputten en pottenbakkersoven. (De ligging van het grote houten gebouw onder D-G, in stippellijn).

SERVICE NATIONALE
NAT. DIENST